

ISSN 0453-8048

Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України

**ВІСНИК
Харківського національного університету
імені В. Н. Каразіна**

№ 939

**Серія: Історія України.
Українознавство: історичні та філософські науки**

Випуск 14

Серія започаткована 1996 року

Харків 2011

УДК [193+130,2](477)(06)
ББК 63.3(4 Укр.)+71.05
В38

Затверджено до друку рішенням Вченої ради Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (протокол №2 від 25 лютого 2011 р.)

Вісник включає статті та матеріали, підготовлені викладачами і науковцями Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна і Східного інституту українознавства ім. Ковальських. Головна увага приділена дослідженню особливостей історіографічного процесу, методологічним питанням, історії та культури України IV – XX ст., регіональним студіям.

Для викладачів, наукових працівників, студентів.

Редакційна колегія:

д. іст. н., проф. В.В. Кравченко (відп. ред),
д. іст. н., проф. В.І.Танцюра (заст. відп. ред.),
д. іст. наук, проф. Д.М. Чорний (відп. секр.),
д. іст. н., проф. В.А. Греченко;
д. іст. н., проф. В.В. Калініченко,
д. іст. н., проф. Р.І. Киричок,
д. іст. н., проф. В.В. Лантух,
д. іст. н., проф. В.В. Петровський,
к. іст. наук, проф. В.І. Семененко,
д. ф. н., проф. Я.М. Білик,
д. ф. н., проф. Н.С. Корабльова,
д. ф. н., проф. О.М. Куць,
д. ф. н., проф. І.З. Цехмістро,
д. ф. н., проф. І.В. Карпенко,
д. іст. н. проф. С.О. Наумов,
д.ф.н., проф. Л.В. Стародубцева.,
к. ф. н., доц. М.В. Чугуєнко.

Адреса редакційної колегії: 61077, м. Харків, пл.Свободи,6, ХНУ,
кафедра українознавства кім. 485

Тел. (057) 707-51-92

Електронна адреса: siu@univer.kharkov.ua

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 11825-696ПР від 04.10.2006 р.

Статті прорецензовано

Видається за сприяння Східного інституту українознавства ім. Ковальських.

ЗМІСТ

ІСТОРІОГРАФІЯ, ІСТОРІЯ ТА КУЛЬТУРА УКРАЇНИ IV-XX СТ.

Пархоменко М. В.

Стародавні пам'ятки житлових будинків на території сучасної України (на прикладі візантійського Херсона) 7

Чугуй Т. О.

Роль і значення діяльності перших Ростиславовичів у розвитку державотворчих процесів у Галицькому князівстві 13

Ісаєв Т. О.

Московська сторожова служба на території Південної Слобожанщини в XVI ст. 22

Маслов М. П.

Кустарна металообробка як важлива складова соціально-економічного розвитку України у другій половині XIX – першій третині XX ст. 33

Домановська М. Є.

Василь Карлович Надлер (1840-1894) як візантиніст 39

Чорний Д. М.

Перший Всеросійський з'їзд представників міст з питань поліпшення міських фінансів про виділення міст в самостійні земські одиниці: обговорення концепції та програми дій 49

Калініченко В. В.

Оренда землі в українському селі в роки НЕПУ (1921-1929 рр.) 54

Олянич В. В.

Створення та діяльність кооперативів кустарів-підприємців в УСРР у 20-х рр. XX ст. 66

Домановський А. М.

Проблеми візантиністики у дисертаційних дослідженнях, захищених в Україні у 2007-2009 рр. 72

Удовенко Л. О.

Значення та роль антропонімів у мові творів красного письменства (на матеріалі історичного роману Павла Загребельного «Диво») 93

РЕГІОНАЛЬНІ СТУДІЇ

Альков В. А.

У боротьбі за відвідувача: становлення прийомів комерційної діяльності в закладах дозвілля м. Харкова наприкінці XIX – на початку XX ст. 102

Полякова Ю. Ю.

Гастролюї єврейської трупи Фішзона у Харкові на початку XX століття 110

Подгорна О. Б.

Фінансово-економічне становище монастирів Харківської єпархії другої половини XIX – початку XX ст. 118

Соколовська Ю. В.

Ольгинський притулок у Харкові в кінці XIX – на початку XX століть 124

Логовський І. М.

Діяльність земських органів влади Харківської губернії з впровадження та розвитку на селі земського взаємного страхування від вогню (друга половина XIX ст.) 130

Устименко О. М.

Харківська радянська школа-інтернат для незрячих дітей у міжвоєнний період (20 – 30-ті рр. XX ст.) 137

Протасова І.

Питання про статус кримськотатарського народу: міжнародні норми про «корінні народи» та дискусії в сучасній українській історіографії 141

СОДЕРЖАНИЕ

ИСТОРИОГРАФИЯ, ИСТОРИЯ И КУЛЬТУРА УКРАИНЫ IV- XX СТ.

Пархоменко М. В.

Древние памятники жилых строений на территории современной Украины
(на примере византийского Херсона)..... 7

Чугуй Т. А.

Роль и значение деятельности первых Ростиславовичей в развитии державообразующих
процессов в Галицком княжестве 13

Исаев Т. А.

Московская сторожевая служба на территории Южной Слобожанщины в XVI в. 22

Маслов Н. П.

Кустарная металлообработка как важная составляющая социально-экономического
развития Украины во второй половине XIX – первой трети XX ст. 33

Домановская М. Е.

Василий Карлович Надлер (1840-1894) как византист 39

Калиниченко В. В.

Аренда земли в украинском селе в годы нэпа (1921-1929 гг.)..... 49

Черный Д. Н.

Первый Всероссийский съезд представителей городов по вопросам улучшения
городских финансов о выделении городов в самостоятельные земские единицы:
бсуждение концепции и программы действий 54

Олянич В. В.

Создание и деятельность кооперативов кустарей-предпринимателей
в СССР в 20-е гг. XX в. 66

Домановский А. Н.

Проблемы византистики в диссертационных исследованиях, защищенных
в Украине в 2007–2009 гг. 72

Удовенко Л. О.

Значение и роль антропонимов в языке произведений художественной литературы
(по материалам исторического романа Павла Загребельного «Диво»)..... 93

РЕГИОНАЛЬНЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ

Альков В.А.

В борьбе за посетителя: становление приемов коммерческой деятельности
в учреждениях досуга г. Харькова в конце XIX – начале XX в. 102

Полякова Ю. Ю.

Гастроли еврейской труппы Фишзона в Харькове в начале XX века 110

Подгорная Е. Б.

Финансово-экономическое положение монастырей Харьковской епархии
второй половины XIX – начале XX в. 118

Соколовская Ю. В.

Ольгинский приют в Харькове в конце XX – в начале XX века..... 124

Логовский И. Н.

Деятельность земских органов власти Харьковской губернии по внедрению и развитию
в сельской местности земского взаимного страхования от огня (вторая половина XIX в.) 130

Устименко А. Н.

Харьковская советская школа-интернат для слепых детей в межвоенный
период (20 – 30-е гг. XX в.)..... 137

Протасова И.

Проблема статуса крымскотатарского народа: международные нормы
о «коренных народах» и дискуссии в современной украинской историографии..... 141

CONTENT

HISTORIOGRAPHY, HISTORY AND CULTURE OF UKRAINE IV – XX CENTURIES

Parhomenko M. V.

Ancient Monuments of Residential Buildings in Territory of Modern Ukraine
(on an Example of the Byzantine Cherson) 7

Chuguy T. O.

The Role and Significance of the Activity of the First Rostislavs in the Development
of State-forming Processes in Galitch Principality 13

Isaev T. O.

Guard Service of the Moscow State on the Territory of South Slobozhanshchina in the 16 century 22

Maslov M. P.

Handicraft Metal-Working as an Important Part of Socio-Economic Development of Ukraine
at the Second Half of 19 – the First Third of 20 century 33

Domanovskaya M. Y.

Vasily Karlovich Nadler (1840-1894) as a Byzantinist 39

Chorniy D. M.

The First All-Russian Congress of Cities Concerning Improvement of the Urban Finances
About Separation of Cities to a Distinct Administrative Units: Discussion
of Conception and Program of Actions 49

Kalinichenko V. V.

The Land Lease in Ukrainian Village During the NEP (1921-1929) 54

Olyanych V. V.

Establishment and Operation of Cooperatives Handicraftsman Entrepreneurs
in the USSR in the 20's XX century 66

Domanovsky A. M.

The Problems of Byzantine Studies in the Dissertational Researches, Protected
in Ukraine within 2007–2009 72

Udovenko L. A.

A Value and a Role of Antroponimes in a Language of Fiction Products (on Basis
of Paul Zagrebelny's Historical Novel «The Miracle») 93

REGIONAL STUDIES

Alkov V. A.

In the Struggle for a Visitor: the Formation of the Methods of the Commercial Activity
in the Leisure Institutions of Kharkiv City at the Late 19th to the Early 20th Century 102

Poliakova Yu. Yu.

Guest Performance of Fischson's Jewish Theater Company in Kharkiv in the early 20th century 110

Podgornaya E. B.

Financial and Economic Position of Monasteries of the Kharkiv Diocese
of late 19th – early 20th centuries 118

Sokolovska U. V.

Kharkiv Olga Shelter in the late 19th – early 20th century 124

Logovskiy I. M.

Activities of County Government Kharkiv Province in the Implementation and Development
of Provincial Mutual Insurance Against Fire (second half of the 19th century) 130

Ustimenko A. N.

Kharkiv Soviet Boarding School for Blind Children During the Interwar
Era (20-30-ties of 20th Century) 137

Protasova I.

The Question of Crimean Tatar People's Status: International Norms for
the «Indigenous People» and Discussions Within Modern Ukrainian Historiography 141

УДК 930.1:94(100)»653»:001.817(477)»2007/2009»

А. М. Домановський
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

ПРОБЛЕМИ ВІЗАНТИНІСТКИ У ДИСЕРТАЦІЙНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ, ЗАХИЩЕНИХ В УКРАЇНІ У 2007–2009 рр.

Статтю присвячено огляду й аналізу проблем візантиністики у дисертаційних дослідженнях, захищених в Україні впродовж 2007–2009 рр. Визначено основну проблематику сучасного українського візантинознавства, оцінено перспективи його подальшого розвитку.

Ключові слова: візантиністика, Візантія, дисертаційне дослідження, Україна, 2007–2009 рр.

Статья посвящена обзору и анализу проблем византистики в диссертационных исследованиях, защищенных в Украине в течение 2007–2009 гг. Определена основная проблематика современного украинского византиноведения, оценены перспективы его дальнейшего развития.

Ключевые слова: византистика, Византия, диссертационное исследование, 2007–2009 гг.

The article is devoted to the review and the analysis problems of Byzantine Studies in the dissertational researches, protected in Ukraine within 2007–2009. The basic problematic of modern Ukrainian Byzantinology have been defined, its further development has been estimated.

Key words: Byzantine Studies, Byzantium, dissertational research, 2007–2009.

Потреба саморефлексії є характерною ознакою гуманітарних наук, особливо ж тоді, коли вони переживають період становлення та самоусвідомлення. Поза сумнівом, активну фазу такого самовизначення і оформлення переживає зараз українське візантинознавство, про що свідчать численні публікації з історії цієї галузі науки в Україні. При цьому, однак, історіографи приділяють увагу переважно історії візантиністики у XIX – першій третині XIX ст., майже оминаючи сучасний стан дисципліни. Окремі розвідки з історії сучасної української візантинології залишаються поодинокими, попри те, що в низці статей дослідники таки здійснили спробу визначити тяглість і спадкоємність нинішнього українського візантинознавства щодо радянського та російського дореволюційного наукового спадку, окреслити його основну проблематику, досягнення і перспективи подальшого розвитку. Однак ці праці Є. Сверстюка, А. Ясиновського, Т. Щербань, І. Лильо, А. Домановського мали переважно оглядовий, інформаційно-довідковий характер [28; 29; 37; 69; 70; 71; 14] і, до того ж, були видані вже понад 5 років тому, через що інформація, наведена в них, не враховувала матеріалів останніх років і, відповідно, значною мірою застаріла.

Певною мірою це компенсувалося оглядами окремих дисертаційних досліджень, здійсненими М. М. Болговим і Я. Ю. Іваницькою [3] (розглянуто дисертаційні дослідження О. В. Вуса та А. М. Домановського [див.: 9; 13]) і А. М. Домановським [11] (розглянуто дисертацію С. В. Зінченко [див.: 17]), однак і вони виявилися далеко не повними. Приміром, поза увагою науковців залишилися важливі праці з історії вітчизняної візантиністики, підготовлені Л. В. Лебідь (про Н. В. Пігулевську) [27] та О. В. Файдою (про становлення і розвиток візантинознавства у Київській Духовній Академії в XIX – на початку XX ст.) [51], не кажучи вже про низку інших досліджень.

Окреслену прогалину заповнюють також рецензії на кілька видань з історії Візантії, в яких тією або іншою мірою йдеться також і про поточний стан сучасної української візантиністики в цілому. Це передусім відгуки науковців на видання, які, подібно до перекладу книги есеїв І. Шевченка «Україна між Сходом і Заходом» [68], привернули до себе увагу не лише вузькофахових візантиністів, але й усіх вітчизняних гуманітаріїв. З них варто відзначити переклад українською всесвітньо відомої праці Г. Острогорського «Історія Візантії» [33] (рецензію на нього підготовлено А. М. Домановським [12]), та курси лекцій з історії Візантії, підготовлені Д. В. Степовиком [42] і В. О. Балухом [1] (рецензії підготовлено відповідно А. М. Домановським та О. В. Файдою [15]).

і А. М. Домановським та С. Б. Сорочаном [41]). Однак і ці рецензії, зі зрозумілих причин, не можуть претендувати на вичерпний аналіз стану сучасного українського візантинознавства.

З огляду на зазначене вище, у пропонованій статті буде здійснено спробу визначення основної проблематики сучасного українського візантинознавства та оцінки перспективи його подальшого розвитку на підставі аналізу дисертаційних досліджень, захищених в Україні. Не претендуючи на усебічне охоплення матеріалу, розвідку було обмежено періодом 2007–2009 рр., і з неї, до того ж, було вилучено ті дисертації, які вже ставали предметом огляду в попередніх дослідженнях: О.В. Вуса [9] та А.М. Домановського [13] у праці М.М. Болгова та Я.Ю. Іваницької [3] і С.В. Зінченко [17] в замітці А.М. Домановського [11].

Першим з візантиністичних досліджень, що привертають увагу, є кандидатська дисертаційна робота *Миколи Миколайовича Мельника «Візантія і кочівники Північного Причорномор'я X–XI ст.: історіографія проблеми»* [31], захищена 3 квітня 2007 р. у Львівському національному університеті імені Івана Франка. Як зазначає дисертант, стосунки між Візантійською імперією, з одного боку, і печенігами, узами і половцями, з другого, у X–XI ст. плідно досліджувалися в контексті історії Візантії, Болгарії, Румунії, Югославії, Молдови, України і Росії, а також Хрестових походів і різного роду джерелознавчих досліджень. Однак, незважаючи на це, до сьогодні не існувало цілісного узагальнюючого історіографічного огляду наукових праць, присвячених цій проблематиці. Більше того, навіть спеціальні монографічні дослідження з історії стосунків Візантії з кочовиками, такі, як роботи П. Діакону, В. Типкової-Заїмової, П. Стефенсона, І.О. Князького [див.: 74; 75; 50; 80; 20] хвибували відсутністю комплексної історіографічної характеристики досліджуваного питання, підмінюючи її детальним аналізом окремих локальних питань.

Власний огляд М. М. Мельник починає з класичної праці В. Г. Васильєвського «Византия и печенеги (1048–1094)» [6; 7], справедливо називаючи її «фундаментом для подальших досліджень проблематики» [31, с. 6]. Ця праця, зазначає дисертант, довгий час вважалася вичерпною і аж до середини XX ст. її основні наукові висновки не піддавалися обґрунтованій критиці і не підлягали перегляду [31, с. 6]. Домінування авторитетного дослідження В. Г. Васильєвського фактично виключало можливість появи в історичній науці якихось інших спеціальних праць з порушеної ним тематики. Поза сумнівом, тією або іншою мірою проблема стосунків Візантії і кочового світу порушувалася в розвідках інших науковців, вітчизняних істориків Ю. А. Кулаковського, Ф. І. Успенського, О. О. Васильєва, М. В. Левченка, Б. Грекова та ін., румунських (Н. Йорга, Н. Бенеску, В. Бретеску та ін.) і болгарських (К. Іречек, В. Златарський, М. Мутафчієв та ін.) дослідників.

У цілому все це обумовило хронологічні межі другого розділу дисертації, який охоплює період «від формулювання проблеми (1872 р.) до середини XX ст.» [31, с. 6-7]. При цьому остання третина XIX ст. – початок 20-х рр. XX ст. характеризувалися розширенням кола письмових джерел і географічного охоплення дослідників, детальним аналізом ролі кочівників в історії окремих регіонів і Візантії; а 20–40-і рр. XX ст. – зміною теоретичних засад наукових праць, зміщенням інтересів національних історіографій до вивчення переважно тих проблем, які мали безпосередній стосунок до походження, давньої та середньовічної історії власного народу, розширення кола джерел шляхом залучення матеріалів допоміжних історичних дисциплін [31, с. 7].

Особливий інтерес становить третій розділ дисертації «Угорська, румунська та болгарська історіографія (середина XX ст. – початок XXI ст.)» [31, с. 7-9]. Як зазначає дослідник, ці три національні історіографії поєднує низка суттєвих факторів, передусім те, що події візантійсько-кочівницьких стосунків розгорталися на території сучасних Угорщини, Болгарії та Румунії і мали безпосереднє відношення до давньої історії народів цих країн. З одного боку, це спричинило те, що вельми суттєву роль в дослідженні візантійсько-кочівницьких стосунків відіграли археологи. З другого – численні знахідки, які могли належати як печенігам, так і угорським або ж протоболгарським племенам, найчастіше трактували на користь предків «основного», «титального» народу, приписуючи при цьому саме угорцям (румунам або болгарам) провідну роль у функціонуванні політичних утворень у Трансільванії та Банаті в X ст., на Нижньому Дунаї в XI ст.

У розділі приділено увагу дослідженням угорських науковців Д. Немета, Л. Рашоня, А. Рона-Таша, Д. Дьорфі, М. Дайоні, А. Надя, Л. Гшельмеці, А. Палоці-Хорвата, Д. Чалая, Ф. Макка,

Д. Кришито і, звичайно, Д. Моравчика з його фундаментальною «Візантинотурцією». З румунських істориків проаналізовано праці Й. Барня, Шт. Штефенеску, П. Дракону, К. Преда, Е. Оберлендер-Тирновяну, Г. Менуку-Адамештяну, А. Мадгеару, з болгарських – археологів Л. Бобчевої, Л. Дончевої-Петкової, С. Ангелової, Д. Димитрова, П. Босва і візантиністів І. Божилова, В. Типкової-Заїмової, Х. Димитрова та ін. Цікаво, що до 70-х рр. XX ст. спостерігалось певне відставання болгарської середньовічної археології, зусилля якої було сконцентровано переважно на дослідженні міст, фортець і монастирів Першого і Другого Болгарських царств, від румунської.

Менш вдалим став четвертий розділ дослідження «Історична наука СРСР, сучасних України, Росії і Республіки Молдова у другій половині XX – на початку XXI ст.». Втім, це спричинив той факт, що історія стосунків Візантії і кочовиків Північного Причорномор'я не набула статусу окремої проблеми у радянській візантиністиці. При цьому, однак, численні дослідники тією або іншою мірою торкалися різних аспектів візантійсько-кочівницьких стосунків у контексті історії зовнішньої політики Русі (П. Каришковський, М. Левченко, В. Пашуто, І. Шекера, В. Шушарин та ін.), загальної історії Візантії і Болгарії (Г. Литаврін), Хрестових походів (М. Заборов), джерелознавчих працях (Я. Любарський, О. Каждан, М. Бібіков, В. Арутюнова-Фіданян).

Нарешті, узагальнюючий характер має п'ятий розділ дисертаційного дослідження, у якому йдеться про сучасний стан і перспективи дослідження проблеми. Як правильно зазначає М.М. Мельник, безпосередньо історія стосунків Візантії з кочовиками Північного Причорномор'я у X-XI ст. нечасто ставала об'єктом інтересу західних візантиністів, серед яких названі Ф. Альтгайм, Р. Штиль, Дж. Гакслі, П. Діомі де Франко пан, А. Саввідіс, П. Стефенсон.

У висновках обґрунтовано йдеться про те, що переважне значення для розроблення проблематики мало розширення джерельної бази, поступовий перехід від письмових джерел до археологічних, а не еволюція методологічних установок історичної науки. При цьому якщо власне візантійські наративні джерела з історії візантійсько-кочівницьких стосунків у Північному Причорномор'ї у X-XI ст. було остаточно визначено вже у працях В.Г. Васильєвського і Д. Моравчика, то східні і західні джерела досліджені фрагментарно, їх комплексне вивчення – завдання майбутнього.

6 червня 2008 р. у Харківській державній академії дизайну і мистецтв відбувся захист дисертації *Юлії Геннадіївни Грідневої* (нині має прізвище Матвєєва) «Еволюція візантійської традиції в іконографії літургійного шитва пізнього середньовіччя», поданої на здобуття наукового ступеня кандидата мистецтвознавства.

Дослідження Ю.Г. Грідневої – перше комплексне мистецтвознавче дослідження еволюції візантійської іконографічної традиції у літургійному шитві країн візантійського кола наприкінці XII – XVI ст. Найближче до заявленої теми підійшли у своїх класичних працях про візантійське шитво Г. Мілле [78] і П. Джонсон [77], однак поза їхньою увагою, як справедливо зазначає дисертантка, залишився «широкий російський матеріал, а також маловідомі пам'ятки з музеїв України. До того ж, наведені дані обмежуються 1940–1960 рр. і не враховуються більш пізніші знахідки» [10, с. 5]. Це зауваження тим більш важливе, що у радянському мистецтвознавстві інтерес до літургійного шитва з російських музейних колекцій виникає саме починаючи з 1960-х рр. у працях Л. Лихачової, Т. Мачушиної, О. Свіріна, Н. Хлебнікової, М. Фехнер. Із новітніх російських досліджень варто згадати близьку за тематикою дисертацію А. Петрова [34], а також названі самою Ю.Г. Грідневою праці О. Сілкина, В. Пуцко, О. Дроздової, О. Катасонової і, особливо, Н. Маясової.

Виходячи із заявленої у назві теми, дисертантка розглядала не всі предмети літургійного шитва, а лише ті, які беруть безпосередню участь у літургійному обряді, а саме воздухи, плащаниці та епитрахилі. За межами дослідження залишилися сюжети «Розп'яття» і «Спас Нерукотворний» з огляду на відсутність фактичного матеріалу.

Окремо відзначимо джерельну базу дисертаційної роботи, яка вмістила твори літургійного шитва із зібрань Національного музею історії України, Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника, Національного заповідника «Софія Київська», Національного музею у Львові, Сергієво-Посадського державного історико-художнього музею-заповідника, Всеросійського художнього науково-реставраційного центру імені І. Грабаря, Державного російського музею, Державного Ермітажу, Федеральної державної установи «Державний історико-

культурний музей-заповідник «Московський Кремль». Робота в зазначених музейних зібраннях дозволила дисертантці виявити значний матеріал за темою дослідження, який не був раніше введений до наукового обігу або ж був вивчений недостатньо.

Вступний характер має другий розділ дисертації «Літургія та її вплив на формування іконографії богослужбових тканин у православній церкві» [10, с. 6-7], у якому Ю. Г. Гріднева розглядає взаємозв'язок між іконографією літургійних тканин і церковним обрядом, з'ясовує особливості символічного змісту церковного шитва порівняно з іншими видами православного релігійного мистецтва. Дослідниця доводить, що літургійне шитво сприймалося як особливий, окремий різновид церковного мистецтва з притаманною винятково йому специфікою іконографії, яка відрізнялася як від ікони, так і від фрески. За її словами, «творам шитва притаманна особлива символічність змісту, пов'язана з прагненням відобразити різноманітні грані літургійного дійства, що привело до іконографічного розмаїття у трактуванні основних сюжетів» [10, с. 7].

Ключове значення у дисертаційному дослідженні мають третій і четвертий розділи. Третій «Еволюція візантійської традиції в іконографії плащаниць і воздухів кінця XII – XVI ст.» присвячений розгляду розвитку іконографії основних сюжетів, що мають візантійські прототипи: Євхаристія, Богородиця Єпискеписис, Служба Св. Отців, Агнець Божий, Оплакування [10, с. 7-11]. Дисертантка показала, що основним мотивом сюжетів плащаниць і воздухів була «Євхаристія», яка існувала у двох типах. До першого належать твори, в яких сюжет подавався у двох частинах на двох різних воздухах. В обох композиціях Христос причащає апостолів: у першій частині – Хлібом, у другій – Вином. Другому типу притаманне фронтальне зображення у центрі композиції Христа, який благословляє Святі Дари, іноді – апостолів, або ж причащає останніх.

Разом із темою Євхаристії важливу роль у Літургії пізнього середньовіччя відводили образу Богородиці, про що свідчить значна кількість збережених покрівців з її зображенням. Ю. Г. Гріднева розкриває євхаристичне осмислення образу Богородиці, трактуючи її символічний зміст у трьох аспектах: «З одного боку, вона уподібнюється євхаристичній Чаші, що містить у собі Христа. З другого – катапетасмі, що символічно приховує Христа і потім являє його світові. Крім того, сприймається як завіса ветхозавітного храму, яку, за церковним Переказом, ткала Діва Марія у момент Благовіщення» [10, с. 8-9]. Характерною особливістю російських і українських пізньосередньовічних покрівців стало поміщене у медальйон погрудне зображення Богородиці, оточеної ангелами, що відрізняється від візантійського прототипу, де зображення подавалося у повний зріст.

Євхаристичну тему продовжують сюжети з зображенням «Агнца Божого». Витоки цього сюжету дослідники вбачають у балканських фресках XI–XIII ст. «Служби Св. Отців» – авторів Літургії. Як показав здійснений дисертанткою аналіз, на втрачених нині візантійських воздухах XV ст., як і на фресках XI–XIV ст., зберігався ілюстративний підхід, коли біля Агнца зображувалися Св. Отці-літургисти, які здійснюють богослужіння. З XIV ст. на фресках, а з XV ст. і на пам'ятках церковного шитва, у сюжеті «Служба Св. Отців» з'являються образи ангелів, причому їхнє значення у композиції поступово посилюється: вони збільшуються у розмірах, кількості і розташовуються у центрі композиції. В російських воздухах простежується остання фаза розвитку іконографії, у них зникає ілюстративний підхід і основна увага переноситься на головний символ – «Агнець Божий». Із композиції вилучаються Св. Отці, престол і ківорій, основна увага концентрується на образі Агнца-Христа, поряд із яким розміщені лише ангели-диякони з рипидами.

Сюжет «Оплакування» у літургійному шитві розвивався як відображення різних аспектів євхаристичної Жертви, що обумовило існування чотирьох типів його іконографії: таїнственний (або містичний, у якому головний акцент зроблено на незримій дії Бога під час жертвовної смерті Христа і Воскресіння, що виявляється в зображенні великої кількості ангелів); соборний (акцент зроблено на духовному єднанні віруючих, яке показане завдяки зображенню учнів Христа, образи яких поступово витісняють із композиції ангелів); подієвий (сцени набувають подієво-оповідного характеру, різні сюжети поєднуються в одній композиції); іконний (зображення на плащаницях або воздухах повторюють композиційні схеми, що склалися в іконі) [10, с. 10-11].

Цікавим є четвертий розділ «Візантійська традиція в сюжетах і образах епитрахилей» [10, с. 11-13], у якому досліджені закономірності сюжетно-композиційної побудови у пізньосередньовічних

епитрахілях країн візантійського світу. Ю.Г.Гріднева, виходячи з основних сюжетів у верхній частині твору, виділяє дві групи пам'яток: 1) «Деїсус» і 2) «Благовіщення». У першій з них виявлений новий різновид, притаманний винятково епитрахілям – «Деїсус з Орантою». У другій уточнено атрибуцію двох відомих російських епитрахілей – так званої епитрахілі митрополита Фотія (XIV ст.) і епитрахілі з музею «Новий Єрусалим» (XV ст.).

У цьому ж розділі було розглянуто фрагменти археологічних тканин з поховання митрополита Кирила II (1241-1280), які, виходячи з припущення М.Новицької, були інтерпретовані як епитрахілі. Дисертантка запропонувала реконструкцію іконографічної програми цієї епитрахілі й виявила на ній двох невідомих раніше персонажів (Іоанна Златоуста і апостола). Крім того, вивчення матеріалів дослідження поховання дало дослідниці можливість припускати, що уцілілі фрагменти з орнаментальними мотивами були розміщені на сакосі митрополита Кирила II, що дозволяє говорити про існування цього предмета церковного вбрання уже у XIII ст., хоча раніше його появу відносили до XIV ст.

Ю.Г.Грідневою запропонована періодизація еволюції візантійської традиції в іконографії літургійного шитва, скерованій на поглиблення зв'язку літургійного шитва з літургійним осмисленням сюжетів і образів: «кінець XII-XIII ст. – утворення перших сюжетних варіантів; XIV ст. – початок XV ст. – активне формування нових типів іконографії та їх розмаїття; XV – середина XVI ст. – паралельне використання різноманітних іконографічних схем; друга половина XVI ст. – тенденція до сюжетної та іконографічної уніфікації» [10, с. 16].

Наступне дисертаційне дослідження з візантиністики було захищене 14 листопада 2008 р. у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка. Це праця *Олега Володимировича Кожушного* «Лексико-стилістичні характеристики та жанрова спадкоємність візантійської гімнографії III-VIII століть» [21; див. також монографію, підготовлену на основі дисертації: 22], подане на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук.

Як справедливо зазначає дисертант, візантійська гімнографія однаково цікава як світським дослідникам (літературознавцям, філологам-класикам, візантиністам, культурологам, музикознавцям), так і церковним вченим (богословам-літургістам, патологам, церковним археологам, історикам християнського мистецтва). Незважаючи на те, що робота спирається на праці багатьох видатних науковців (Ж.Б.Пітрі, П.Маас, К.Крумбахер, Г.Де Матон, В.Кріст, А.Пападопуло-Керамевс, М.Н.Скабаланович, А.П.Голубців, Є.І.Ловягін, І.А.Карабінов, А.А.Дмитрієвський, Н.Д.Успенський, С.С.Аверинцев, архімандрит Кіпріан Керн та низка інших), малодослідженою залишається творчість багатьох гімнографів, нечисленними є системні дослідження, в яких християнська гімнографічна спадщина аналізується саме як система, а не сукупність розрізнених фактів літургійного життя. Виходячи з цього, О.В.Кожушний здійснив спробу комплексного (лінгвістичного і поетико-богословського) компаративного дослідження творчості Романа Мелода (Солодкоспівця) та інших гімнографів (Мефодія Патарського, Георгія Пісиди, Іоанна Дамаскіна).

У дисертації розглянуті шостий Пасхальний кондак, перший різдвяний кондак «Марія і волхви», перший кондак «На десять днів» Романа Мелода, «Пісня десяти дів» з діалогу Мефодія Патарського «Бенкет», «Акафіст до Пресвятої Богородиці» Романа Мелода – Георгія Пісиди, ямбічний канон на Різдво Христове преподобного Іоанна Дамаскіна. Центром дослідження обрано жанр кондака, який об'єднує гімнографічні одиниці різних жанрів і навколо якого автор здійснив компаративний структурний і лексико-стилістичний аналіз названих творів, визначив і порівняв особливості їхньої поетико-богословської мови, прослідкував формоутворюючу і богословську наступність традиції у візантійській богослужбовій поезії.

У першому розділі «Роман Мелод і жанр кондака як унікальне явище візантійської гімнографії» [21, с. 5-10] розглянуто історію формування жанрової системи східнохристиянської гімнографії, яка є сукупністю різноманітних піснеспівів, що використовуються у літургійній практиці православної церкви. Автор зазначає, що дослідники виділяють три етапи еволюції східнохристиянської гімнографії:

1. перша половина III ст. – визначення основних критеріїв нового типу богослужіння, переосмислення синагогальних піснеспівів (псалми, пісні пророків) і перші ознаки виникнення християнських жанрів (антифон, сідалні, світильні, славослів'я);

2. друга половина III – VI ст. – інтенсивний процес жанроутворення (ектенії, троїчний, богородичний, тропар, стихира, кондак, ікос);

3. починаючи з VII ст. – перший жанровий синтез (акафіст, канон) [21, с. 5].

У процесі розвитку жанрової системи гімнографії склалося п'ять основних груп піснеспівів, організованих за принципом типологічно схожих ознак: 1) псалми і похідні від них жанри; 2) стихирно-тропарні жанри; 3) кондак, ікос, акафіст; 4) канон; 5) молитвословні жанри [21, с. 5].

Дисертант розглядає походження терміна і жанру кондака, структуру класичного кондака Романа Мелода, який складається з 20-30 строф (куплетів), що розвивають спільну тему. Кондак мав такі складові частини: вступ (інколи кілька вступів), строфи, поєднані однаковою метричною будовою і спільним рефреном. Крім рефрену, увесь твір був об'єднаний акростихом, що складався з ініціалів усіх строф і приховував ім'я автора. Кондаки Романа Солодкоспівця мали також власний тонічний розмір, заснований на тонічній метриці, запозиченій із сирійської поезії того часу. Важливим складовими кондаків були також гомеотелевти, які хоча й не стали регулярною римою, однак виступали основою ритмізації строфи [21, с. 6-7].

Цікавим є спостереження дисертанта про те, що мова творів Романа Мелода, незважаючи на потужний вплив Священного Писання і класичної давньогрецької мови, є надзвичайно близькою «до сучасних йому розмовних ідіом». «Не буде помилкою стверджувати, що Роман подає прекрасний зразок літературного візантійського койне періоду Юстиніана» [21, с. 7].

Важливим фактором поетичної мови Романа Солодкоспівця є синонімічні теоніми-поетоніми – власні імена або синонімічні їм висловлювання-словосполучення, описові конструкції. Виражалися вони або одним словом, або цілим реченням. Три проаналізовані О.В. Кожушним твори містять 59 синонімічних теонімо-поетонімів для позначення Ісуса Христа, 14 – для позначення Богоматері [21, с. 7-8]. Поетична мова Романа Мелода багата також на синоніми дієслів.

Аналіз творів Романа Солодкоспівця дозволив дисертанту виділити такі тропи і фігури слова і думки, які застосовував гімнограф: гіпербатон випередження, хіазм, повтор, анафора, епіфора, охоплення, поліптон, гендіадіс, перифраза, риторичне питання, вигук, літота, оксіморон, алітерація, паронимазія, метафора, порівняння [21, с. 8-10].

У другому розділі ««Сирійська» і «візантійська» теорії походження жанру кондака» [21, с. 11-14] О.В. Кожушний здійснює порівняльний аналіз двох теорій походження кондаків Романа Солодкоспівця. Згідно з «візантійською» теорією архетипом для жанру кондака стала «Пісня десяти дів» з діалогу письменника ранньовізантійського часу Мефодія Патарського «Банкет»; згідно з «сирійською» теорією, виникнення кондаків пов'язане з палестинсько-арамейською і сирійською гімнографічними традиціями, що знайшли своє найбільш повне втілення у творчості преподобного Єфрема Нисибійського, більш відомого як Єфрем Сирін. Дисертант вважає доцільним пояснити обидві теорії, віддавши при цьому першість «сирійській», оскільки «левова частка «унікальності» Романа Мелода полягає саме в тому, що його поетичний стиль органічно поєднав у собі елементи грецької поезії і традиційних для сирійської поезії жанрів» [21, с. 11].

Виходячи з цього, спочатку автор здійснює аналіз творчості Єфрема Сиріна у контексті сирійської поезії, називаючи серед головних жанрів, що здійснили вплив на формування кондака, такі: мемра (промова, віршований парафраз з Євангелія), мадраша (багатострофний богословський твір полемічного характеру, написаний віршами з рефреном і призначений для сольного виконання у супроводі хора) і софіта (вірш, що мав чітку метричну форму і складався з вступу, монологу або діалогу і епілогу). Ці жанри плідно використовував у своїй творчості Єфрем Сирін. Роман Солодкоспівець запозичив від мемри зв'язок поеми з Євангелієм, від мадраши – форму багатострофної поеми з рефреном, а від софіти – прийоми драматургії [21, с. 11].

Далі дисертант розглядає діалог «Банкет» Мефодія Патарського, здійснюючи структурний і лексико-стилістичний аналіз «Пісні десяти дів», яка міститься у 2-й главі 11-ї промови цього твору, порівнюючи її з жанром кондака. Це дозволяє йому показати домінантний вплив творчості Мефодія Патарського на формування жанру кондака, зазначивши їхню структурну і метричну схожість. До

того ж, як і творчість Романа Мелода, «Пісня десяти дів» багата синонімо-поетонімами, метафорами, синонімічними рядами дієслів.

Третій розділ дисертації ««Акафіст до Пресвятої Богородиці» як модернізований кондак і канон як вершина еволюції гімнографії» [21, с. 14-16] присвячений структурному і лексико-стилістичному аналізу «Акафіста до Пресвятої Богородиці», а також ямбічного різдвяного канону «Марія і волхви» преподобного Іоанна Дамаскина. Як зазначає дисертант, аналіз форми і мови «Акафіста...» свідчить про те, що цей твір є не лише модернізованим варіантом або творчим нащадком кондаків Романа Солодкоспівця, але й опосередковано пов'язаний з «Піснею десяти дів» Мефодія Патарського, поезією Єфрема Сиріна і відповідними жанрами сирійської народної поезії – «ймовірними архетипами кондака і акафіста» [21, с. 14]. Про це свідчать як структурна спадкоємність, так і синонімічні ряди теонімів-поетонімів і дієслів, що зустрічаються у досліджуваних творах. Привертає увагу подібність заголовкового надпису в канонах Іоанна Дамаскина з відповідним елементом у кондаках Романа Солодкоспівця. В цілому, підсумовує дисертант, «ірмос разом із тропарями канона й ікоси великою мірою належать до однієї гімнографічної традиції – сирійської» [21, с. 16].

У висновках О.В. Кожушний слушно пропонує відмовитися від суто хронологічного чи суто теоретичного вивчення гімнографії. Він пропонує якісно новий погляд на питання становлення і розвитку східнохристиянської гімнографії з використанням музичної термінології (крещендо – кульмінація – димінуйендо), «де *крещендо* – це виникнення на основі переосмислених біблійних піснеспівів суто християнських жанрів (антифонів, сідальних, славослов'я) і подальший їхній розвиток (тропар, богородичні, стихири, троїчні); тривала *кульмінація* – кондаки Романа, Акафіст Богородиці (саме Акафіст, а не акафісти!) і канони перших творців цього жанру: Андрія Критського, Косьми Майюмського, Феофана Начертанного та Іоанна Дамаскина; димінуйендо – це ті жанри, які виникають згодом внаслідок переваги форми над змістом і техніки піснетворення над богословсько-поетичним натхненням» [21, с. 16]. Варто особливо відзначити наявність у дисертації поетизованих перекладів досліджуваних творів українською мовою, які мають привернути увагу мовознавців, літературознавців, поетів-перекладачів, богословів-літургістів.

Дисертаційне дослідження *Олега Михайловича Лугового «Руси та варанги у Візантії X–XII ст.: формування та структурна роль найманого військового контингенту»* [30], подане на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук, було захищене 21 січня 2009 р. в Одеському національному університеті імені І. І. Мечникова.

Воїни-найманці відігравали важливу роль у складі візантійських збройних сил. Їхнє значення особливо зросло у X–XI ст., коли головний контингент найманого війська складали переважно варанги і роси, вихідці зі Скандинавії (з часом також Англії) і Східної Європи. Як справедливо зазначає дисертант, роси і варанги були найбільш боєздатними професійними контингентами армії Візантійської імперії з X ст. до падіння Константинополя у 1204 р. Не дивно, що формування цих контингентів було одним із найбільш важливих зовнішньополітичних завдань зовнішньої політики Візантії того часу і привертає значну увагу дослідників. Окрім дослідження О.М. Лугового, слід назвати дисертацію О. М. Филипчука «Руси серед «військ народів» у Візантії IX–XI ст.: найманці та союзники» [52], захищену в 2010 р. в Чернівцях, аналіз якої, з огляду на визначені хронологічні межі статті, не належить наразі до безпосередніх завдань дослідження.

Тема дослідження О. М. Лугового перебуває на перетині візантиністики, русистики і скандинавістики, що обумовило звернення дисертанта до вельми широкого кола джерел (візантійських, західноєвропейських (передусім італійських), давньоруських, скандинавських) і відповідної наукової літератури.

Біля витоків дослідження історії створення, розвитку і занепаду «варяго-руської і варяго-англійської дружини» на службі у Візантії стояв В. Г. Васильєвський [4; 5]. У подальшому «слов'янський» напрямок плідно розробляли М. В. Левченко, П. О. Каришковський, Г. Г. Литаврін, М. Ф. Котляр та ін., «скандинавський» – М. Дендіас, С. Бльондаль, Х.-Р. Елліс-Девідсон (саме три останні здійснили спроби комплексного дослідження історії скандинавів-найманців на службі Візантії [див.: 72; 73; 76]), «англійське» – О. О. Васильєв і Р. Дюкінс.

Другий розділ дисертаційного дослідження ««Рос» та «варанги»: еволюція найменувань у джерелах X–XII ст.» [30, с. 6–8] присвячено історії еволюції найменувань «рос», «варанги» і «кульпінги» у візантійських джерелах X–XII ст. Автор зазначає, що широке розповсюдження терміна «рос», який успішно конкурував із архаїчним етнонімом «тавроскіфи», пов'язане з низкою асоціацій зі звичними для греків співзвучними термінами: біблійським князем Рос – Ῥώς, давньогрецьким поняттям «здоров'я, сила» – ῥοῖσς, і прикметником «червоний» – ῥοῖστος.

Доволі цікавою видається смілива, хоча, можливо, недостатньо обґрунтована гіпотеза дисертанта про появу у грецькій мові терміна βάρανγος. Як припускає О. М. Луговий, цей термін потрапив до Візантії з лангобардської Італії, де означав королівського дружинника-варганга. Саме звідси, як вважає автор, термін «варганг» (із вторинним поясненням через корінь *varg* – «договір», «клятва») потрапив до Візантії, де означав найманців зі складу «рос», які жили «за договором». Наприкінці XI ст. роси фактично зникають із візантійських джерел, а варангів-скандинавів частково замінюють варанги-англійці. Це спричинює все більш часте використання етнічно нейтрального терміна «пелекіфори» – сокироносці. Окремий пункт розділу присвячений «кульпінгам», яких О. М. Луговий вважає вихідцями з фінського етнічного середовища, відкидаючи версії про їхнє печенізьке походження й заперечуючи їхній зв'язок з балтійським містом Колобжег.

Особливо цікавими і вдалимися видаються третій («Шляхи формування найманих військових підрозділів північно- та східноєвропейського походження у візантійській армії X–XII ст.: міжнародний аспект» [30, с. 8–9]) і четвертий («Роси та варанги у візантійських державних та військових структурах» [30, с. 9–10]) розділи дисертаційного дослідження. Перший із них присвячено міжнародному аспекту формування найманого війська у Візантії, шляхам потрапляння варварів на візантійську службу. Таких шляхів О. М. Луговий називає чотири: 1) отримання готового військового підрозділу на підставі союзного договору; 2) формування найманих загонів на території і за згодою іншої держави візантійським емісаром; 3) особистий вступ поодиноких бажаючих в уже існуючі підрозділи візантійської армії; 4) затримка для військової служби найманців і хрестоносців.

Дисертант звернув увагу на тісну кореляцію між внутрішньополітичною ситуацією у державі-донорі та інтенсифікацією поповнення імперської армії найманцями з цієї країни. На його думку, особливу позицію в міжнародній системі, створеній Візантією, займала Русь, яка у X–XI ст. забезпечувала транзит для воїнів зі Скандинавії на шляху до Візантії і виконувала роль своєрідного фільтру для цього потоку. Цей контроль був вигідним як Русі, так і Візантії, оскільки армія останньої не змогла б прийняти усіх, хто бажав вступити до її лав.

Важливим видається спостереження О. М. Лугового про те, що приватний, одноосібний вступ окремих воїнів до візантійської армії ставав можливим за наявності попереднього договору Імперії з державою, з якої походив кандидат. Крім того, Візантія не наймала воїнів, якщо кожен окремий випадок не було санкціоновано правителем країни-донора.

Четвертий розділ присвячено комплексному аналізу статусу, становища і сприйняття підрозділів росів і варангів у візантійських мілітарних та адміністративних структурах, ромейському суспільстві в цілому. Роси входили до складу двох родів військ – столичного тагменного корпусу і палацової варти. З 980-х рр. окремі підрозділи очолювалися командирами з середовища найманців, а самі підрозділи були незалежними від імперської судової системи [30, с. 9].

Докладно розглянуте питання про оплату служби найманців, яка була доволі значною, що приваблювало велику кількість охочих вступити до лав візантійської армії. Окрім платні, що перевищувала платню візантійського стратіота у півтора-два рази, найманці отримували також щомісячні виплати сітіресію, святкові виплати, утримання, частину трофеїв, могли залучатися до стягнення податків у районі військових дій [30, с. 9–10].

Цікавими є дані про християнізацію варангів на території Візантії, а також висновки про сприйняття воїнів-найманців місцевим візантійським населенням. Як зазначає автор, етнічна і культурна чужинність, а також виконувані росами і варангами функції і спосіб їхнього утримання створювали в цілому негативний образ північного найманця – грубого, жорстокого, схильного до бунту й такого, що становить загрозу для країни. З іншого боку, цінувалися військові якості найманців та їхня вірність правлячій династії [30, с. 10].

У висновках О. М. Луговий виділяє три періоди історії найманого контингенту росів і варангів у візантійській армії [30, с. 10-11]:

1. 910– 988 рр., коли найманці-роси епізодично беруть участь у військових кампаніях Візантійської імперії, залучаються на службу до імператорської гвардії та гарнізонів фортець. Єдиною країною-постачальницею північних найманців виступає в цей час Київська Русь.

2. 989–1071 рр., початком якого стало створення у 989 р. шеститисячної «Роської міри» – першого значного військового формування росів. У цей час найбільш активну роль починають відігравати найманці-скандинави, які перебрали на себе основні функції росів. Цьому періоду притаманні, з одного боку, високий рівень юридичної самостійності найманців, їхня незалежність від судової системи Візантії; з іншого – саме в цей час війни найбільш інтенсивно християнізуються.

3. 1071–1204 рр., коли відбувається суттєве скорочення кількості росів і у складі візантійської армії з'являються найманці англосаксонського походження. З кінця XI ст. саме вони починають відігравати головну роль серед варангів. До цього ж часу належить залучення на візантійську службу скандинавських загонів зі складу армій хрестоносців, а також у результаті дій емісарів у північних країнах. У цей час скандинавські і англійські найманці втрачають ознаки юридичної самостійності, але, з другого боку, отримують можливість сповідувати у Візантії культу католицьких святих.

Додатками до дисертації стали: хронологічна таблиця дій варягів і візантійських варангів, дослідження еволюції форм назви можливого центру варангів у Криму – населеного пункту Варанголімена, перелік відомих аколупів XI–XII ст. і список візантійських церков, заснованих найманцями північноєвропейського походження, або ж тих, що використовувалися ними для богослужіння.

Дисертаційне дослідження *Микити Ігоровича Храпунова «Адміністрація візантійського Херсона (кінець IV–XI ст.)»* [56] на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук було захищене 22 квітня 2009 р. в Інституті сходознавства імені А. Кримського Національної академії наук України. Автореферат дисертації, на жаль, не містить докладного критичного аналізу історіографії, в зв'язку з чим рекомендуємо зацікавленому читачеві звернутися до восьмої глави фундаментальної монографії С.Б. Сорочана про візантійський Херсон, у якій, з численними посиланнями на джерела та літературу, йдеться саме про адміністративне управління містом [38, с. 582-677; див. також: 39; 40].

За справедливим твердженням дисертанта, дослідження адміністративного апарату провінційного візантійського міста Херсона, що мало певні своєрідні риси, дозволяє прослідкувати «тенденції адміністративного розвитку Херсона; місце херсонської адміністрації в межах одного із загальних напрямів, за якими еволюціонувала імперська адміністративна система в цілому; схожість і відмінності в розвитку адміністрації цього міста й інших провінційних центрів; спадкоємність (*континуїтет*) між адміністративними органами і системами, що існували в Херсоні на різних етапах його історії» [56, с. 3]. Це і визначило головне коло проблем, розглянутих у дисертаційному дослідженні.

Основна частина дисертації складається з трьох розділів за трьома основними періодами ранньосередньовічної історії візантійського Херсона: IV–VI ст., VII – початок IX ст. і друга чверть IX–XI ст.

У другому розділі «Адміністрація Херсона наприкінці IV–VI ст.» [56, с. 6-8] досліджено початковий етап формування візантійської системи управління містом. У цей час Херсон перебував у залежності від Візантійської імперії, хоча формально і не входив до її складу. Управління містом здійснювалося за допомогою прямих імператорських рескриптів або ж через цивільну адміністрацію префектури Схід і офіцерів, які очолювали міський гарнізон. При цьому в місті, на думку дисертанта, збереглися окремі органи місцевого самоуправління на чолі з *патером*. Судячи з аналогій з іншими провінційними візантійськими містами того часу, це була нерегулярна почесна посада, пов'язана з виконанням громадських робіт, суддівством дрібних кримінальних справ, управлінням міськими фінансами, зверненням до імператора з клопотаннями у міських справах.

Привертає увагу здійснений М. І. Храпуновим ретельний аналіз так званого «напису імператора Зенона» 488 р., з якого відомо про існування в Херсоні спеціальної установи для збору податків

і торговельних мит – *практия*, що входив до спільної структури з «управлінням *балістаріїв*». Зібрані практиєм кошти частково надходили до візантійської скарбниці (*sacrae largitionum*), частково витрачалися на утримання гарнізону і ремонт укріплень міста. Спочатку використання цих грошей контролювали імперські військові намісники, однак у 485/486 рр. імператор Зенон передав ці повноваження виборним, які керували міськими фінансами. На думку дисертанта, «напис Зенона» свідчить про те, що ця реформа була розповсюджена ним і на Херсон [56, с. 7].

Статус Херсона змінився у VI ст. За Юстина II (565-578) він був об'єднаний з Боспором і південним берегом Криму в спільну провінцію, що отримала назву центрального міста. Військову і цивільну владу в ній представляв *дука Херсона*, посада якого була створена, на думку автора, між 575 і 578 рр. Пост дуки обіймав візантійський офіцер, командир імперських військ, розквартированих у Тавриці. При цьому, як стверджує дисертант, візантійці не лише зберегли у місті органи місцевого самоуправління, але й заснували нові посади *екдіка* і *протевонів*.

Другий етап історії адміністрації візантійського Херсона починається з VII ст., коли володіння імперії у Тавриці зменшилися до невеликої області Херсон із центром в однойменному місті. Його розгляду присвячено третій розділ дисертаційного дослідження М.І. Храпунова «Адміністрація Херсона в VII – на початку IX ст.» [56, с. 8-10]. У цей час зникає посада призначуваного з Константинополя дуки Херсона, влада імперії в регіоні послаблюється, однак не зникає повністю.

Згадуючи про дискусії навколо державно-правового статусу Херсона на початку VIII ст., М.І. Храпунов заперечує гіпотезу встановлення тут на певний час режиму кондомініуму – спільного управління Візантії й Хазарії, яку найбільш послідовно розвиває С.Б. Сорочан. Джерела дійсно свідчать про наявність у 711 р. в Херсоні хазарського намісника – тудуна, однак, на думку дисертанта, місто лише на короткий час потрапило в залежність від хазар і незабаром Візантія повернула його собі.

Зі скасуванням посади дуки Херсона в регіоні виникає нова адміністративна система – архонтія, яка існувала у VIII – на початку IX ст. і передбачала «використання в інтересах візантійської держави муніципальних органів влади й представників міської громади» [56, с. 9]. Адміністрація архонтії складалася з двох рівнів, верхній із яких обіймали чиновники, що призначалися імперією (*архонти* і *кір*), а нижній обіймали представники місцевої міської общини (*патер*, *екдік*, *протевонти*).

Управління містом здійснювалося одночасно кількома архонтами, які були чиновниками на імперській службі, мали печатки імперського зразка і імператорські титули. Посада архонта входила до переліку візантійських табелів про ранги. Оскільки архонти походили з місцевих мешканців Херсона, дисертант припускає, що міська громада могла мати право пропонувати імператору свої кандидатури архонтів. Місцеве походження і довге перебування на посаді сприяло формуванню неформальних зв'язків архонтів з міською громадою, і, на думку дисертанта, колишні архонти й після відставки продовжували брати участь в управлінні містом і, можливо, ставали членами ради знаті (протевонтами) при колегії архонтів Херсона.

Відома за даними сфрагістики посада *кіра Херсона* не має точних аналогій в інших регіонах імперії. Можливо, вона була унікальною, такою, що виникла внаслідок якихось особливостей Таврики. Наприклад, припускає М.І. Храпунов, кір міг відповідати за стосунки з хазарами. Можливо також, що легенди печаток були прочитані неправильно і йдеться про іншу посаду.

Посади «нижчої ланки» управління, такі, як *патер* і *екдік*, збереглися з попереднього періоду, що свідчить про наступність адміністрації візантійського Херсона. Певні повноваження належали також протевонтам, які утворювали раду міської знаті. Вони, на думку дисертанта, могли пропонувати зі свого середовища архонтів, виконувати доручення візантійської адміністрації й навіть призначати дрібних чиновників.

У четвертому розділі дисертаційного дослідження «Адміністрація Херсона у другій половині IX–XI ст.» [56, с. 11-13] розглянуто останній етап функціонування органів влади візантійського Херсона, оскільки візантійська адміністрація цього міста востаннє згадується в джерелах у другій половині XI ст. За імператора Феофіла (829-842) візантійські володіння у Тавриці розширилися і з метою організації ефективного управління ними було засновано військово-адміністративний орган *фема Клімата* з центром у Херсоні. Не пізніше 860-х рр. фема Клімата отримала назву *фемі*

Херсона, що, на думку М.І.Храпунова, викликане не зменшенням території, а було пов'язане з реформуванням округу або ж було спричинене розповсюдженою тоді в імперії модою на перейменування.

На чолі феми стояв призначений імператором намісник – *стратиг*, який поєднував військові і цивільні повноваження. Резиденція стратига розташовувалася у Херсоні, у так званому преторії на південно-західній околиці міста. Як справедливо зазначає дисертант, «приклад херсонських *стратигів* показує, як практично реалізовувалися деякі функції, теоретично притаманні цій посаді, яким чином відбувалося призначення на посаду, які були особливості титулатури, наскільки вона відповідала офіційним довідникам (*тактиконам*), дозволяє зрозуміти особливості служби візантійського *стратига* у віддаленій провінції» [56, с. 11]. Нерідко стратигами ставали херсонесити, а з другої половини Х ст. представництво херсонської знаті серед стратигів стало масовим.

До складу відомства стратига належала низка чиновників і офіцерів. Його заступником або ж виконуючим його обов'язки був *екпросопу*. Головою одного з округів, на які ділилася фема (Готії), був *турмарх*. *Хартуларій* відповідав за укладання списків військовослужбовців. Стратигу були підпорядковані, а з часом і зовсім ліквідовані ті органи влади, які існували в Херсоні до створення феми (архонти, кір). До Х ст. існували екдіки, патер і протевонти, які стали державними службовцями, хоча й зберігали при цьому тісний зв'язок з міською громадою. «Таким чином, – підсумовує автор, – візантійські принципи керування Херсоном мали еволюційний розвиток. Херсонська адміністративна ієрархія мала два рівні: імперський, що включав *стратига*, його підлеглих та фіскальних чиновників, і міський» [56, с. 12].

У цілому ж адміністративне управління Херсоном за візантійської доби, як свідчать матеріали дисертаційного дослідження, впродовж всього часу здійснювалося за активної взаємодії двох основ – «центральної» і «місцевої». Між адміністрацією різних історичних періодів існувала тяглість, причому континуїтет забезпечували саме ті посади, які були пов'язані з традиціями місцевого самоуправління, з міською громадою. Їхнє збереження характерне не лише для Херсона, але й для інших провінційних візантійських міст, хоча саме тут кількість архаїчних посад і тривалість їхнього існування були безпрецедентними.

Цікавою видається здійснена М.І. Храпуновим спроба визначення місця Херсона в контексті двох шляхів адміністративного розвитку візантійських провінційних міст – малоазійського і балканського. В першому випадку, за умов відносної стабільності території, населення і міст відбувалося повне витіснення і заміщення старих традиційних адміністративних структур новими формами і принципами управління, запроваджуваними з центру. В другому ж поява нових форм адміністрації далеко не завжди скасовувала вже існуючі. Внаслідок нестабільності балканських володінь імперії тут старі органи управління входили до складу новостворених і лише згодом поступово сходили з історичної сцени. Таким чином, Херсон, ситуація навколо якого за доби раннього середньовіччя також була вкрай нестабільною внаслідок взаємодії Візантії зі степовими кочовиками, значною мірою відповідав саме балканському, а не малоазійському варіанту розвитку адміністративного управління провінційними містами імперії.

Самостійне наукове значення має додаток до дисертації – перелік усіх відомих за письмовими і сфрагістичними джерелами стратигів Херсона. Усього джерела зберегли свідчення про 43 херсонських стратигів, на сьогодні видано 106 їхніх печаток.

Сторінкам історії візантиністичного вивчення України присвячена подана на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук дисертація Анастасії Миколаївни Чередниченко «Візантологічні студії в Українській Академії наук (1919 – середина 1930-х рр.)» [63]*, захист якої відбувся 18 травня 2009 р. у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка. Дисертантка досліджує перші спроби створення власне української візантиністики, оскільки до появи спеціалізованих комісій у складі Всеукраїнської Академії наук починаючи з 1919 р. і до середини 1930-х рр. «можна говорити лише про візантологічні студії на теренах України, які були складовою загальноросійських дореволюційних досліджень» [63, с. 12].

* Зазначимо, що, за обґрунтованим зауваженням Д. Моравчика, для означення «науки про Візантію» правильніше вживати терміни «візантиністика», «візантиністичне», а не «візантологія» [див.: 79].

Вельми обширною і різноманітною є джерельна база дисертаційного дослідження, до якої належать архівні документи про діяльність візантиністичних установ УАН/ВУАН, біографічні матеріали про співробітників академії, результати наукового і творчого спадку науковців візантологічних комісій, фінансова і планово-звітна документація, іконографічні джерела (фотодокументи, малюнки, креслення), епістолярна спадщина, офіційні й таємні розпорядження органів радянської влади про діяльність академії, судово-слідчі справи. Усього було використано 141 архівна справа з 6 архівосховищ України: Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, Наукового архіву Інституту археології Національної академії наук України, Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України, Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Галузевого державного архіву Служби безпеки України, Державного архіву Київської області, а також одного російського – Санкт-Петербурзького філіалу Архіву Російської академії наук.

Основою дослідження стали документи чотирьох науково-дослідницьких комісій – Археографічної, Софійської, Візантійської та Близькосхідної, що не дійшли до нас у цілісному вигляді й були розпорошені по кількох архівах. Найбільший обсяг інформації про візантиністичні установи зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки імені В.І. Вернадського. Окрему групу джерел становлять академічні видання й наукові праці членів Археографічної, Візантійської і Софійської комісій І.І. Соколова, В.О. Пархоменка, В.І. Барвінка, Г.Н. Лозовика, Ф.І. Шміта, І.В. Моргілевського та ін.

Зі спеціальних праць з історії візантинізму в академічних структурах України 1919 – середини 1930-х рр. варто згадати низку праць Е.Г. Циганкової [57-62], статтю С.М. Кіржаєва та В.І. Ульяновського про роботу Близькосхідної комісії та неопубліковану збірку «Україна і Схід» [19], а також низку статей інших істориків [32; 18; 69 та ін.]. Варто також зазначити, що історія розвитку російського візантинізму у формі академічних комісій у 1920-ті рр. стала нещодавно предметом дисертаційного дослідження О.О. Бариніної [2], що свідчить про близькість і спільний рух українських та російських історіографічних візантиністичних студій.

При цьому коло залученої й опрацьованої А.М. Чередниченко історіографії доволі широке – тут і праці з історії УАН-ВУАН, про репресії органів радянської влади проти науковців наприкінці 1920-х – 1930-ті рр., історії АН СРСР цього періоду, історії радянського візантинізму.

У другому розділі дисертації «Візантологічна проблематика у роботі наукових установ ВУАН» [63, с. 8-9] розглядається діяльність Археографічної і Софійської комісій, які відіграли важливу роль у дослідженні й збереженні історико-культурної візантійської спадщини в Україні. У складі першої з них працював відомий російський візантиніст, історик Церкви І. І. Соколов, який був водночас також співробітником УАН для спеціальних доручень. Науковець досліджував стосунки України і Грецького Сходу за візантійської доби та у XVI-XVII ст., вплив Візантії й слов'янських народів на українську церковну традицію, культуру й мистецтво. Він також викладав курси з історії Візантії, грецької православної церкви до XV ст. й візантійської історіографії у Київському університеті (замість померлого Ю.А. Кулаковського), Вищих жіночих курсах, новогрецьку мову у Близькосхідному Інституті, курси візантійської культури й палеографії у Київському Археографічному інституті.

Співробітники Софійської комісії вперше на науковому рівні здійснили комплексні роботи з реставрації й дослідження Софії Київської. Особливо варто відзначити заслуги Ф. І. Шміта, який створив цю комісію й налагодив її роботу. Результати досліджень комісії, відображені у працях Ф. І. Шміта, І. В. Моргілевського, М. А. Макаренка, О. П. Новицького лягли в основу дослідження фресок і мозаїк Софії Київської.

У третьому розділі «Діяльність візантологічних установ ВУАН: Візантійська та Близькосхідна комісії» [63, с. 9-10] йдеться про процес створення і функціонування цих візантиністичних наукових органів. Спеціалізована комісія для вивчення Візантійського письменства і його впливу на Україну (Візантійська комісія) була створена 1 квітня 1926 р., значно пізніше, ніж це було задекларовано в документах. Її завданням було вивчення візантійського і поствізантійського впливу на Україну.

Візантологічною комісією було створено спеціалізований кабінет, укладено бібліографічний покажчик візантиністичної літератури, каталог візантійських творів і грецьких рукописних

матеріалів, що зберігалися на території України й Росії. До друку було підготовлено перший том «Візантійського збірника», який, на жаль, так і не було опубліковано. Особливим завданням комісії було укладання зводу візантійських джерел для створення «Corpus візантійських джерел про Україну». «Від часу діяльності Візантійської комісії українське візантинознавство стало самостійним у своїх дослідженнях та почало набувати оригінальних ознак» [63, с. 11].

Робота комісії відбувалася за вкрай несприятливих умов недостатнього фінансування, бюрократичної тяганини, постійних реорганізацій ВУАН. До неї втручалися органи радянської влади, що безпосередньо відзначилося і на долі комісії: у 1928 р. зі складу дійсних членів ВУАН було виключено Ф.І.Міщенка, а трохи згодом і сама Візантійська комісія була реорганізована в Комісію з вивчення Близького Сходу і Візантії (Близькосхідна комісія). Вона вважалася спадкоємницею Візантійської комісії і її співробітники продовжували розробляти візантинознавчу проблематику.

Аналіз опублікованих праць членів обох комісій, а також матеріали неопублікованих збірників «Візантійський збірник» та «Україна і Схід» свідчать про високий рівень візантиністичних досліджень наприкінці 1920-х – початку 1930-х рр. в Україні. Як справедливо зазначає дисертантка, «з одного боку, роботи відповідали традиціям російського візантинознавства, а з іншого, в них простежується вплив радянського візантинознавства, яке на той час вибудовувалося на основі старих російських візантійських студій із залученням нової марксистської методології» [63, с. 10].

У четвертому розділі дисертації А.М.Чередниченко «Згорання українських візантологічних студій» [63, с. 10-11] йдеться про причини, що призвели до припинення візантиністичних досліджень у межах ВУАН. Головними з них стали невпинне перетворення ВУАН на ідеологічний орган радянської влади і її повне підкорення владним структурам. Звичними стали «чистки» в академії, за допомогою яких боролися зі всіма, хто не підтримував панівну ідеологію. Співробітникам Близькосхідної комісії довелося не лише практично повністю припинити розроблення візантиністичної проблематики, але й усіляко боротися зі «шкідливими» традиціями Візантійської комісії, відмежовуватися від цієї «затхлої» установи.

У 1930-ті рр. візантинознавство було вкрай непопулярним, і здійснений А. М. Чередниченко аналіз дозволяє стверджувати, що в цей час відбувалося планомірне політичне переслідування українських науковців цієї спеціальності. Підсумком цієї ідеологічної кампанії стала резолюція ЦК КП(б)У від серпня 1933 р., згідно з якою членів Близькосхідної комісії звинуватили у недостатній боротьбі з антимарксистськими теоріями й направили до Києва бригаду для перевірки її діяльності. Після цього комісія припинила своє існування, а візантинознавство як напрямок історичної науки в Україні було знищено.

Як справедливо зазначає дисертантка, українське візантинознавство в той час повторило долю російського, яке викликало гостру підозру й повне несприйняття з боку радянських ідеологів. В українському випадку ситуація погіршувалася ще й через боротьбу з націонал-ухильництвом у науці. І якщо відродження візантиністики у РСФСР почалося вже з 1940-х рр., то в українській науці змін не спостерігалось, а окремі дослідники, які працювали у провінційних наукових установах (передусім Одесі), орієнтувалися на Москву і Ленінград. Внаслідок цього цілком виправданою є та увага, яку А.М. Чередниченко приділила становленню української візантиністики у 20-30-ті рр. XX ст., оскільки у той час «був закладений фундамент українських візантійських студій... роботи українських вчених зберегли наукову цінність і до сьогодні, вони можуть стати підґрунтям для розвитку сучасного українського візантинознавства» [63, с. 12].

Уже згадувану в статті тематику вивчення історії візантійського Херсона за доби раннього середньовіччя продовжило подане на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук дисертаційне дослідження *Олександри Володимирівни Латишевої «Християнська церква та релігійне життя у візантійському Херсоні (VI–X ст.)»* [26], захист якого відбувся 29 травня 2009 р. у Харківському національному університеті імені В. Н. Каразіна. Ця робота – закономірне й очікуване продовження вивчення візантійського Херсона, оскільки її присвячено саме тим аспектам, які, за словами С.Б. Сорочана, автора етапної узагальнювальної монографії з ранньосередньовічної історії цього провінційного візантійського міста, залишаються

малодослідженими. Це «повсякденне життя херсонеситів, їхні етичні й моральні норми, ментальні уявлення, літургійне життя, культура, мова, палеографія, мистецтво» [38, с. 77].

Дисертантка справедливо звертає увагу на те, що Херсон, будучи оплотом візантійського панування в Криму, випробував на собі всі етапи політики християнізації Північного Причорномор'я, а тому «на його прикладі стає можливим вивчення процесів, які відбувалися в провінційних містах імперії і привели до формування зовнішності середньовічного міста з його релігійними традиціями» [26, с. 1].

Привертає увагу обґрунтування хронологічних меж дослідження, нижня грань якого обумовлена «початком активної політики християнізації, запровадженій імператором Юстиніаном I і його найближчими наступниками», верхня ж – тим, що до середини X ст. «остаточно оформилася система православного богослужіння і релігійних традицій» [26, с. 1].

Робота О. В. Латишевої ґрунтується на вивченні широко кола джерел і залученні результатів багаторічної, закоріненої ще у XIX ст. історіографічної традиції. Дисертантка не просто називає джерела, використані в дослідженні, але й характеризує їхнє значення для розкриття теми, визначає «інформаційні можливості» кожного з них. Розмаїття залучених матеріалів вражає – це не лише письмові пам'ятники, але й матеріали сфрагістики, епіграфіки, нумізматики, іконографії, узагальнені матеріали археологічних розкопок візантійського Херсона [26, с. 4-6].

Не менш вдалим видається здійснений О.В. Латишевою історіографічний огляд [26, с. 6-10]. У ньому не залишилося поза увагою жодне значуще для тематики дисертації дослідження. Високо оцінені праці А.Л. Берт'є-Делагарда, Д.В. Айналова, С.П. Шестакова, Є.Є. Голубінського, П. Лавровського, Д. С. Спиридонова, В. Р. Ламанського, І. Я. Франка, В.Ф. Мещерякова, В. М. Зубаря, П. Д. Діатропова та багатьох інших істориків і археологів. Особливу увагу приділено дослідженням А. Л. Якобсона, А. І. Романчук, М. Є. Гайдукові, С. Г. Рижова, Ю. Г. Лосицького, А. Б. Бернацькі, Т. Ю. Яшаєвої, С. Б. Сорочана та Л. Г. Хрушкової. Окремо згадані праці кандидата історичних наук І.А. Завадської («Християнство у ранньовізантійському Херсоні (за культовими пам'ятками)», 2000 р.) і кандидата богослов'я А. Пеліна («Топографія християнського Херсонеса IV–XIV ст.», 2001 р.), які особливо близькі до тематики дисертації О.В. Латишевої.

Другий розділ дисертації «Херсонська кафедра у VI-X ст.» [26, с. 10-12] присвячено розгляду загальної історії Херсонської кафедри зазначеного часу. З середини VI до другої половини IX – початку X ст. вона входила до складу Зіхської автокефальної єпархії, яка включала до свого складу, окрім кримських територій, райони північно-західного узбережжя Кавказу. На початку X ст. Херсонська автокефальна архієпископія була разом із Боспором, Готфією, Сугдеею і Фулами підпорядкована константинопольському патріархату. За даними Корпусу єпископальних нотичій відомі імена єпископів Херсона, які брали участь у церковних соборах: Еферій (381 р.), Лонгін (438, 451 і 459 рр.), Стефан (535 р.), Георгій (692 р), Сисиній (787 р.).

Особливо цікавою видається здійснена дисертанткою спроба підрахунку чисельності й складу херсонського духовенства, визначення його частки в населенні міста. Як припускає О. В. Латишева, у ранньосередньовічному Херсоні загальна кількість кліру становила близько 10% населення міста – близько 600 чоловік, якщо врахувати те, що у цей час в Херсоні проживало до 6 тисяч мешканців. При цьому, за підрахунками дослідниці, «близько 13% кліру складали пресвітери, 41 % – диякони, дияконіси, іподиякони, близько 25% – читці, 4% – кантори і приблизно 17% – решта служителів (сторожі, аколофи, могильники та інші)» [26, с. 12].

У третьому розділі дисертаційного дослідження «Традиції сакральної архітектури ранньовізантійського Херсона» [26, с. 12-14] О.В. Латишевій вдалося подати у відповідному історико-літургійному (функціональному) контексті дані про херсонські церковно-релігійні споруди. Храми і церкви розглядалися при цьому як споруди, створені для задоволення потреб місцевої християнської громади і, відповідно, тип будівлі, його зовнішній вигляд і особливості архітектури визначалися потребами літургії.

Дослідниця виділяє кілька типів херсонських храмів. Панівним у херсонській архітектурі VI–X ст. був елліністичний тип тринефної базилики, до якого належать 11 із відкритих на сьогодні храмів (№ 7, № 13, № 14, № 15, № 17, № 22, № 23, № 28, № 36, 1932 г., 1935 г.). Функціонально ця група пам'яток призначалася для відправлення Євхаристії. Найбільші тринефні базилики були

центрами комплексів, що вміщували, крім головного храму-кафолікону, також церкву-усипальню, хрещальню та інші споруди.

Важливе місце в топографії займали будівлі центричної форми – тетраконх № 47, баптистерій № 24 і хрестово-купольний храм № 29. Вони використовувалися переважно для відправлення мартиріального, меморіального або ж хрещального культів. Одноапсидні храми споруджувалися на священних місцях або над могилами мучеників переважно як мартирії.

До центричних хрестоподібних храмів належить 6 херсонських сакральних споруд: храм № 27 на агорі, храм № 19 «з ковчегом» на території античного театру, Південний і Західний замиські храми і дві прибудови – до Східної і Західної базилік. Конфігурація східного крила була обумовлена функціонально: у храмах вівтарем, призначених для служби, вона мала напівкруглу форму, тоді як у храмах меморіях – прямокутну. Таким чином, підтверджено тезу про зв'язок між функціями і формою культової споруди: для євхаристії зводили базиліки, тоді як для меморіїв, мартиріїв і хрещалень був притаманний переважно центричний тип споруди.

Розділ містить також зроблені дисертанткою реконструкції тринефної базиліки (№ 7), хрестоподібного храму (№ 19) і одноапсидного храму (1958 р.), які враховують літургійні особливості візантійської церковної архітектури.

Найбільше самостійними, цікавими і важливими видаються четвертий («Богослужіння і таїнства Херсонської Церкви у період раннього середньовіччя» [26, с. 14-16]) і п'ятий («Обряди та культу Херсонської Церкви» [26, с. 16-17]) розділи дисертаційного дослідження. У першому з них розглядаються повсякденне і святкове богослужіння в херсонських храмах. З другої половини VI ст. до VIII ст. херсонська Літургія складалася з двох частин: 1) загальна Літургія, яка містила проповідь і «приготування до таїнства» (пізніше воно виділилося у самостійну частину, яка відбувалася на самому початку Літургії) і 2) власне саме «піднесення таїнств» (αναφορά). Сам же чин Божественної Літургії складався з трьох частин – проскомидії, Літургії оглашених і Літургії вірних, причому проскомидія як самостійна частина Літургій оформилася у VIII ст., що вплинуло на храмову архітектуру. Окремо розглянуто Літургію під відкритим небом, завдяки якій, за влучним зауваженням дисертантки, «храми і церкви складали єдиний літургійний простір ранньовізантійського міста» [26, с. 15].

Важливе місце у розділі має аналіз таїнства хрещення і пов'язаних із ним пам'ятників. На сьогодні відомо 9 баптистеріїв (баптистерій № 24, баптистерії біля базиліки № 28, біля Східної і Західної базилік, в комплексі базиліки № 15, у базиліці 1935 р., у прибудовах до хрестоподібних храмів Південного замиського і № 19, а також у храмі № 27 на агорі). Всі вони належать до VI – першої половини VII ст. Можливо, припускає О.В. Латишева, масове будівництво баптистеріїв в цей час було орієнтоване на хрещення немовлят, однак це не виключає і навіть передбачає хрещення дорослих неофітів. З кінця VIII – початку IX ст. замість стаціонарних все частіше почали використовуватися переносні купелі, а найбільш пізнім (десятим) можна вважати баптистерій при базиліці X ст. у «цитаделі» Херсона.

В окремих підрозділах розглянуто херсонські традиції водосвяття та елеосвячення, а також питання, пов'язані з похованням. О.В. Латишева зазначає «своєрідний синкретизм» ранньосередньовічного херсонського поховального обряду, «коли у християнських обрядах простежується певний зв'язок із язичницькими традиціями» [26, с. 16]. Переважно для поховання використовувалися пізньоантичні склепи з нішами-лежаками, де здійснювалися багаторазові інгумації. Продовжував функціонувати замиський некрополь, нечисельними були поховання всередині храмів або поряд із ними. З часом поховальний чин трансформувався і до X ст. остаточно сформувався комплекс обрядів, пов'язаних із християнським похованням.

У п'ятому розділі розглянуто культ священних реліквій і пов'язані з ним обряди. Вшанування реліквій було важливим інститутом церковного, релігійного і соціального життя середньовічного візантійського міста. Кожна єпархія прагнула володіти чудодійними мощами, чимало з яких з часом ставали об'єктами паломництва. Так було і в Херсоні, де паломницький рух справив значний вплив на життя міста, з ним були пов'язані культу місцевих святих і деякі особливості функціонування місцевої церкви. Окрім культів святих місцевого походження, тут також існували культу святих-покровителів Св. Фоки Навта, Св. Лупа-воїна, Св. Анастасії Узорешительниці, Св. Прокопа та

інших. Херсон був також важливим транзитним пунктом для паломників, які прямували в центри Малої Азії та Єрусалим з Північного Причорномор'я.

Окремо проаналізовано традицію перенесення мощів та інших святих реліквій, яка справила значний вплив на духовне, літургійне, культурне і економічне життя міста. Саме завдяки традиції перенесення реліквій, храми і церкви міста утворювали цілісний літургійний простір ранньосередньовічного візантійського Херсона, розглянутий дисертанткою у спеціальному підрозділі «Стаціональні ходи і топографія міста».

Важливими також є підрозділи, присвячені особливостям меморіального і мартиріального культів у Херсоні, так само як і виникненню й функціонуванню в місті та його околицях монастирів. О.В. Латишева систематизувала пам'ятники, які належать до меморіїв та мартиріїв, що дозволило визначити відмінності між ними і визначити ознаки, за якими пам'ятка може бути віднесена до того або іншого типу споруд, а також запропонувала критерії, що дозволяють визначити архітектурні комплекси, які можна вважати монастирями.

У цілому матеріали дослідження дозволяють з упевненістю говорити про «повноцінність і самодостатність літургійного життя в рамках міського простору, що досягалося завдяки наявності єпископської кафедри, храмової інфраструктури, згодою церковної і світської влади» [26, с. 18]. До X ст. Церква остаточно увійшла до усіх сфер життя херсонської громади, пройшовши у своєму розвитку два етапи: 1) VI–VII ст. – період ініційованої Константинополем «державної» християнізації населення, поступового проникнення християнства до найважливіших подій життя херсонесита – народження і смерті, активного будівництва культових споруд, становлення місцевої легендарної церковної історії, поява культів святих і розвиток паломництва; 2) VIII – перша половина IX ст. – час остаточного оформлення основних християнських таїнств, впорядкування та уніфікації богослужіння з одночасним відстороненням віруючих від активної участі в службі, відмирання інституту оглашення через масове хрещення немовлят, зміна зовнішнього вигляду і планування херсонських храмів.

Окремо треба зупинитися на розгляді деяких дисертаційних досліджень, які частково торкаються візантинознавчої тематики.

Це передусім докторська дисертація *Олександра Олександровича Тортіки «Алано-болгарське населення північно-західної Хазарії в етносоціальному та геополітичному просторі півдня Східної Європи»* [49; див. також статті автора, що стосуються історії Візантії: 43–48] (захист відбувся 2 березня 2007 р. у Харківському національному університеті імені В.Н. Каразіна). Робота містить розділ «Північно-Західна Хазарія та Доно-Донецький торговельний шлях у середині VIII – середині IX ст.» [49, с. 21–23], в якому автор, окрім іншого, зазначає, що «основним напрямом торгових відносин салтівського населення Придніччя були ... зв'язки з візантійсько-кримськими містами та, можливо, з Таманню. Практично повна відсутність візантійських монет цього часу в регіоні свідчить про безгрошовий, обмінний характер цих торгових відносин. Основним імпортом товаром для місцевого населення було, радше, вино, що привозили в амфорній тарі, численні залишки якої зафіксовані на салтівських поселеннях, рідше – предмети розкоші (косметика, пахощі, шовкові тканини, намиста). Предметами вивозу були зерно, шкури, м'ясо, мед, віск, можливо, хутра, раби. Це традиційні форми торгівлі грецького, римського, візантійського Криму, які відтворювалися з епохи в епоху, припинялися в періоди воєн та нашеств'я і поновлювалися в умовах миру та стабільності» [49, с. 22].

Розглянутий торговельний шлях почав функціонувати завдяки вдало сформованим геополітичним умовам, однак з часом хазарський уряд почав цілеспрямовано підтримувати ці умови для отримання від них максимальної вигоди. Одним із елементів збереження цієї геополітичної системи став Саркел, побудований з візантійською допомогою. Таким чином, підсумовує дослідник, в цьому регіоні «існував типовий для античного, римського, а пізніше – візантійського населення Кримського півострова режим торгівлі з периферією варварства» [49, с. 28].

Хазарському каганату присвячена і подана на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук дисертація *Володимира Володимировича Кузовкова «Хозарський каганат в системі міжнародних відносин (VII–X ст.)»* [24; див. також статті автора, що стосуються історії Візантії: 23; 25], захист якої відбувся 28 травня 2009 р. в Донецькому національному університеті.

З візантиністикою найбільш тісно пов'язаний третій розділ цього дослідження під назвою «Візантія та Хозарський каганат» [24, с. 11-12], що складається з двох підрозділів: «Візантія та Хозарський каганат у VII–VIII ст.» і «Хозарський каганат та Візантійська імперія в IX–X ст.».

У першому підрозділі схарактеризовано період становлення й існування візантійсько-хазарського союзу, скерованого проти Арабського халіфату. Автор доводить, що моделі політичних дій Хазарського каганату щодо Візантії базувалися на досвіді держав-попередників – Гунської держави, Аварського і Тюркського каганатів. Перші контакти з хазарами могли відбутися ще наприкінці VI ст., а у VII ст. хазари у складі Західно-Тюркського каганату в союзі з Візантією воювали проти Сасанідської Персії. З розпадом Західно-Тюркського каганату і Великої Булгарії починається становлення Хазарського каганату, а у 680-ті рр. загроза з боку Арабського халіфату сприяє розвитку візантійсько-хазарських стосунків.

На межі VII-VIII ст. важливою проблемою візантійсько-хазарських стосунків стає боротьба за сфери впливу в Північному Причорномор'ї, які особливо загострилися під час другого правління Юстиніана II (705-711). Однак подальше посилення загрози з боку Арабського халіфату до IX ст. відсуває це суперництво на другий план. Найвищий злет союзної взаємодії припадає на 720-730-ті рр., коли імперія сприймає каганат як рівноправного партнера, що відображується у шлюбних союзах між представниками правлячих родів обох держав.

Союз зберігається й у другій половині VIII ст., оскільки для обох держав головною залишається спільна протидія арабам. Як припускає В.В. Кузовков, саме ця обставина обумовила те, що повстання Іоанна Готського проти хазарської влади в Криму не мало підтримки з візантійського боку.

У другому підрозділі прослідковано процес поступового переходу від союзницьких стосунків між імперією і каганатом до відверто ворожих. Важливим аспектом погіршення відносин дисертант називає прийняття правлячою верхівкою каганату юдаїзму.

У першій половині IX ст. союзницькі стосунки зберігаються, що виявляється у наданні привілеїв єврейській міжнародній торгівлі у Візантії за правління Михаїла II Травла (820-829) і будівництві хазарами за допомогою візантійських інженерів Саркела (близько 833-841 рр.). Однак уже з середини IX ст. візантійсько-хазарські відносини погіршуються. Цей факт дисертант пов'язує з перемогою у Візантії іконошанування, активізацією візантійської місіонерської діяльності й політичного впливу в Східній Європі та Закавказзі. Зняти суперечності мала місія Константина Філософа до Хазарії у 861 р., однак це не вдалося. В останній третині IX – першій половині X ст. імперія намагалася організувати проти каганату коаліцію східноєвропейських племен і державних об'єднань, а з середини X ст. антихазарським союзником для Візантії стає Русь.

Історія української візантиністики розглядається в біографо-історіографічному дослідженні Михайла Олександровича Самофалова «Науково-педагогічна і громадська діяльність історика Костя Штеппи (1896–1958)» [35; див. також монографію, підготовлену на основі дисертації, і статтю, тематично найближчу до візантиністики: 8; 36], захист якого як дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук відбувся 14 жовтня 2008 р. у Київському славістичному університеті.

Наукова діяльність Костя Штеппи в галузі візантинознавства розглянута в підрозділі дисертації під назвою «Робота в Комісії для дослідів з історії Близького Сходу та Візантії. Викладання в Київському університеті (1930-1938 рр.)» [35, с. 10]. Захистивши у 1927 р. близьку до візантиністики докторську дисертацію «Нариси з історії античної і християнської демонології. До історії походження християнства», К. Штеппа співпрацював з Візантологічною комісією ВУАН, а з 1 лютого 1930 р. став заступником голови Комісії з досліджень Близького Сходу і Візантії. Працюючи у комісії, історик, за словами дисертанта, «фактично очолював Комісію з дослідів з історії Близького Сходу та Візантії ВУАН. Брав участь у розробці тематики капітального корпусу джерел з історії Візантії та Близького Сходу від найдавніших часів до XIX століття» [35, с. 14].

Нарешті, особібно варто згадати дисертаційне дослідження Василя Мироновича Черепанина «Трансформація візантійського іконографічного канону в мистецтві некласичної естетики» [67; у візантинознавчому контексті цікавими також є наступні статті автора: 64-66], подане на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук і захищене 14 лютого 2008 р. у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка. У написаній на межі мистецтвознавства

і сучасної філософії мистецтва праці автор розглядає шляхи і способи застосування візантійського іконографічного канону в сучасних художніх системах. Близькість окремих напрямів художників модернізму і постмодернізму до середньовічного православного мистецтва автор називає «спрагою сакрального», зазначаючи, що «сучасне мистецтво свідомо і несвідомо відроджувало багато характерних для іконошанування тенденцій мистецтва, оскільки відчувало гостру потребу в презентації сакрального, в контакт з трансцендентним» [67, с. 12].

Візантиністам буде особливо цікавий другий розділ дисертаційного дослідження «Атрибути візантійського іконографічного канону в сучасному мистецтві» [67, с. 8-10], в якому прослідковано зв'язок сучасного мистецтва з традиціями візантійського іконопису. Серед них В. М. Черепанин виділяє умовність образу і стилістичні деформації, нерозривний зв'язок зображення з його вербальним поясненням, зворотню перспективу, теорію світла і символічну мову кольорів, позачасову та позапросторову природу зображення з одночасною можливістю створення відчуття часового процесу і єдності багатовимірних просторово-часових зміщень з різних точок зору. Автор доводить, що для сучасного живопису, як і для візантійського іконопису, головними об'єктами були «ідея» і «символ», оскільки сучасне мистецтво, подібно до іконопису, обрало для реалізації символічний простір. Як візантійській іконі, так і деяким течіям сучасного мистецтва притаманна аналогія – піднесення глядача від видимого до «неуявного». Цікавим є висновок дисертанта про те, що «аргументи іконошанувальників теоретично та практично довершені, адже ікона як іконографічна система знаходить унікальну і водночас потужну можливість презентувати сакральне і в цьому їй немає рівних: навіть мистецтво неklasичної естетики, яке великою мірою билось над цією проблемою все ХХ століття, не змогло її перевершити» [67, с. 13].

Підбиваючи підсумок аналізу стану сучасного українського візантинознавства на підставі огляду дисертаційних досліджень останніх 2007–2009 рр., можемо впевнено констатувати значний прогрес вітчизняної науки про Візантію і візантійське. Візантиністичними дослідженнями дедалі більш активно займаються в Україні історики, історіографи, археологи, мистецтвознавці, лінгвісти, літературознавці, богослови, філософи. До цього переліку можна також додати юристів (Є. О. Харитонова, В. І. Форманюка, Т. Є. Харитонові, Р. М. Достдар), дисертації яких, захищені раніше, не стали предметом розгляду в цій статті [див.: 54; 53; 55; 16].

Поступово розширюється дослідницька географія, візантиністи активно працюють в академічних, музейних і вищих навчальних закладах Києва, Харкова, Львова, Сімферополя, Севастополя, Керчі, Судака, Одеси, Дніпропетровська, Чернівців та низки інших міст України. Сподіваємося, подальші огляди проблем візантиністики у дисертаційних дослідженнях, захищених в Україні, заплановані на майбутнє, лише підтверджуватимуть цю стримано-оптимістичну оцінку, засвідчуючи подальше зростання кількості й підвищення якості української візантинознавчої наукової продукції.

Література

1. Балух В.О. Візантиністика: Курс лекцій / В. О. Балух. – Чернівці: Книги-XXI, 2006. – 606 с.
2. Барынина О.А. Русско-византийская историко-словарная комиссия: из истории отечественного византиноведения 1920-х годов: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук / О. А. Барынина. – СПб., 2005. – 24 с.
3. Болгов Н.Н., Иваницкая Я.Ю. Новые диссертации по истории Византии / Н.Н. Болгов, Я.Ю. Иваницкая // Мир Византии: материалы Международного научного семинара (г. Белгород, 27-28 октября). – Белгород, 2007. – С. 250-252.
4. Васильевский В. Г. Варяго-русская и варяго-английская дружина в Константинополе XI и XII веков / В. Г. Васильевский // ЖМНП. – 1875. – Ч. 176. – Отд. 2. – С. 105-144; Ч. 177. – Отд. 2. – С. 394-451; Ч. 178. – Отд. 2. – С. 76-152.
5. Васильевский В. Г. Варяго-русская и варяго-английская дружина в Константинополе XI и XII веков / В. Г. Васильевский // Труды В. Г. Васильевского. – Т. 1. – СПб., 1908. – С. 176-377.
6. Васильевский В. Г. Византия и печенеги (1048–1094) / В. Г. Васильевский // ЖМНП. – 1872. – Ч. 164. – Отд. 2. – С. 116-165; 243-332.
7. Васильевский В. Г. Византия и печенеги (1048–1094) / В. Г. Васильевский // Труды В. Г. Васильевского. – Т. 1. – СПб., 1908. – С. 1-117.
8. Верба І.В., Самофалов М. О. Історик Кость Штеппа: людина, вчений, педагог / І.В. Верба, М.О. Самофалов. – К., 2010. – 195 с.

9. Вус О.В. Військово-інженерне забезпечення оборонної політики Візантії у Північному Причорномор'ї (кінець IV – початок VII ст.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук / О.В. Вус. – Львів, 2007.
10. Гріднева Ю. Г. Еволюція візантійської традиції в іконографії літургійного шитва пізнього середньовіччя: Автореф. дис. ... канд. мистецтвознавства / Ю. Г. Гріднева. – Харків, 2008. – 20 с.
11. Домановський А. Н. Новые диссертации по византистике / А.Н. Домановский // Кондаковские чтения II. Проблемы культурно-исторических эпох. – Белгород, 2008. – С. 350-351.
12. Домановський А. Три видання або особливості наукового перекладу (проблема творення наукової термінології української візантиністики) / А. Домановський // Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник. – Вип. 6. – Харків; Київ, 2004. – С. 171-198.
13. Домановський А. М. Державний контроль та регулювання торгівлі у Візантії IV–IX ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук / А. М. Домановський. – Харків, 2007. – 20 с.
14. Домановський А. М. Засади творення сучасної української візантології: кілька міркувань з огляду на сучасний стан дисципліни / А. М. Домановський // Греция древняя и средневековая: проблемы истории и методологии: Материалы круглого стола молодых ученых (26 сентября 2003 г.) / Под ред. канд. ист. наук, доц. О.А. Ручинской. – Харьков, 2004. – С. 16-28.
15. Домановський А.М., Файда О. В. Візантологія церковна, візантологія світська: (не)усвідомлена необхідність кроку назустріч / А. М. Домановський, О. В. Файда // Древности 2006-2008. – Харьков: ХИАО, ООО «НТМТ», 2008. – С. 263-280. (Рец. на кн.: Степовик Д. Візантологія. Лекційний курс для вищих духовних навчальних закладів України. – Івано-Франківськ, 2002. – 254 с.).
16. Достдар Р.М. Рецепція принципів візантійської Еклоги сучасним сімейним та спадковим законодавством України: Автореф. дис. ... канд. юридичн. наук / Р.М. Достдар. – Одеса, 2005. – 20 с.
17. Зінченко С.В. Візантійсько-балканські впливи на розвиток інтралігаторства в монастирях та церквах Київської митрополії XIV–XVII ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук / С.В. Зінченко. – Львів, 2007. – 20 с.
18. Зозуля С. Ю. Візантологічні дослідження вчених Ніжинської науково-дослідної кафедри історії культури та мови (1922–1930) / С. Ю. Зозуля // Східний світ. – 2002. – № 1. – С. 32-37.
19. Кіржаєв С., Ульяновський В. Причинок до студій української орієнталістики 1920 – 1930-х років: незнаний збірник «Україна і Схід» / С. Кіржаєв, В. Ульяновський // Україна в минулому. – К.; Львів, 1993. – Вип. 4. – С. 76-89.
20. Князький І. О. Византия и кочевники южнорусских степей / И. О. Князький. – СПб., 2003.
21. Кожушний О. В. Лексико-стилістичні характеристики та жанрова спадкоємність візантійської гімнографії III–VIII століть: Автореф. дис. ... канд. філол. наук / О. В. Кожушний. – Київ, 2008. – 22 с.
22. Кожушний О. В. Преподобний Роман Солодкоспівець і візантійська гімнографія III–VIII століть / О.В. Кожушний. – К., 2009. – 264 с.
23. Кузовков В. В. Політичні відносини Хозарського каганату та Візантійської імперії у IX–X ст. / В.В. Кузовков // Схід. – 2008. – № 4 (88). – С. 78-83.
24. Кузовков В. В. Хозарський каганат в системі міжнародних відносин (VII–X ст.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук / В.В. Кузовков. – Донецьк, 2009. – 18 с.
25. Кузовков В.В. Хозарсько-візантійські війни та війна Візантії проти коаліції кочовиків у 30-х роках X ст. / В.В. Кузовков // Сходознавство. – 2002. – № 17-18. – С. 91-95.
26. Латишева О. В. Християнська церква та релігійне життя у візантійському Херсоні (VI–X ст.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук / О. В. Латишева. – Харків, 2009. – 24 с.
27. Лебідь Л. В. Н. В. Пігулевська – історик Візантії: Автореф. дис. ... канд. іст. наук / Л.В. Лебідь. – Дніпропетровськ, 2005.
28. Лиліо І. Візантиністичні студії в Україні: сучасний стан і проблеми / І. Лиліо // Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і проблеми / За ред. Л. Зашкільняка. – Львів, 2004. – С. 277-280.
29. Лиліо І. Проблеми візантиністики в Україні: відродження та передумови подальшого розвитку студій / І. Лиліо // Проблеми збереження пам'яток культури. Бюлетень № 2. Національного науково-дослідного реставраційного центру України. Львівський філіал. – Львів, 2001. – С. 19-20.
30. Луговий О. М. Роси та варанги у Візантії X–XII ст.: формування та структурна роль найманого військового контингенту: Автореф. дис. ... канд. іст. наук / О. М. Луговий. – Одеса, 2008. – 15 с.
31. Мельник М. М. Візантія і кочівники Північного Причорномор'я X – XI ст.: історіографія проблеми: Автореф. дис. ... канд. іст. наук / М.М. Мельник. – Львів, 2007. – 18 с.
32. Митряєв А. І. Дослідження в наукових установах УРСР 20-х років середньовічної історії зарубіжних слов'ян і Візантії / А.І. Митряєв // Вісник Харківського університету. – 1975. – № 1. – С. 32-37.
33. Острогорський Г. Історія Візантії. – Вид. 3-є, доп. / Перекл. з нім. А. Онишко / Г. Острогорський. – Львів: Літопис, 2002. – 588 с.

34. Петров А.С. Древнерусские шитые пелены под иконы. XV–XVI в. Типология, функция, иконография: Автореф. дисс. ... кандидата искусствоведения / А.С. Петров. – М., 2008. – 27 с.
35. Самофалов М. О. Науково-педагогічна і громадська діяльність історика Костя Штеппи (1896–1958): Автореф. дис. ... канд. іст. наук / М. О. Самофалов. – Київ, 2008. – 19 с.
36. Самофалов М. О. Робота Костя Штеппи в Комісії для дослідів з історії Близького Сходу та Візантії / М. О. Самофалов // Київська старовина. – 2007. – № 2. – С. 171–175.
37. Сверстюк Є. Загальні проблеми візантиністики в сучасній Україні / Є. Сверстюк // Круглий стіл «Проблеми становлення візантиністики та патрології в сучасній Україні». Український центр Візантиністики і Патрології. 23 травня 2003 р. Електронний ресурс: http://chs.org.ua/index2.php?option=com_content&do_pdf=1&id=72 (останній доступ: 5.12.2010).
38. Сорочан С. Б. Византийский Херсон (вторая половина VI – первая половина X вв.). Очерки истории и культуры / С.Б. Сорочан. – Харьков, 2005. – С. 582–677.
39. Сорочан С. Б. Государственное устройство раннесредневекового Херсона и «призраки самоуправления» / С. Б. Сорочан // Византийский временник. – 2003. – Т. 62. – С. 21–46.
40. Сорочан С. Б. Раннесредневековый Херсон и «признаки самоуправления» / С. Б. Сорочан // Херсонесский сборник. – 2003. – Вып. 12. – С. 301–327.
41. Сорочан С. Б., Домановський А. М. Барвисті брязкальця української візантиністики: «варварські» наслідування в очікуванні на варварів? / С. Б. Сорочан, А. М. Домановський // Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник. – Харків: ТОВ «НТМТ», 2008. – С. 335–371. (Рец. на кн.: Балух В. О. Візантиністика: Курс лекцій. – Чернівці, 2006. – 606 с.).
42. Степовик Д. Візантологія. Лекційний курс для вищих духовних навчальних закладів України / Д. Степовик. – Івано-Франківськ: Накладом Івано-Франківської Теологічної Академії, 2002. – 254 с.
43. Тортика А. А. Династические браки как элемент внешней и внутренней политики Хазарского государства / А.А. Тортика // Східний світ. – 2005. – № 1. – С. 90–106.
44. Тортика А. А. Доно-Донецкий речной путь, лесостепное Приднестровье и византийская Таврика в VIII–X вв.: характер и направления торговых связей / А.А. Тортика // Боспорские чтения. – Вып. 7. Боспор Киммерийский и варварский мир в период античности и средневековья. – Керчь, 2006. – С. 282–286.
45. Тортика А. А. Работоторговля в Восточной Европе в период существования Хазарского каганата. Ч. 1 / А.А. Тортика // Східний світ. – 2004. – № 2. – С. 98–118.
46. Тортика А. А. Работоторговля в Восточной Европе в период существования Хазарского каганата. Ч. 1 / А.А. Тортика // Східний світ. – 2004. – № 3. – С. 76–88.
47. Тортика А. А. Северо-Западная Хазария в контексте истории Восточной Европы: вторая половина VII – третья четверть X вв. / А. А. Тортика. – Харьков, 2006. – 555 с.
48. Тортіка О.О. «Дев'ять Кліматів» Костянтина Багрянородного та Північно-Західна Хозарія: Проблема локалізації й ідентифікації / О. О. Тортіка // Вісник Харківської державної академії культури. – 2004. – Вип. 12–13. – С. 33–43.
49. Тортіка О. О. Алано-болгарське населення північно-західної Хазарії в етносоціальному та геополітичному просторі півдня Східної Європи: Автореф. дис. ... докт. іст. наук / О.О. Тортіка. – Харків, 2007. – 36 с.
50. Тъпкопва-Заимова В. Долни Дунав – гранична зона на Византийския запад: Към историята на северните и североизточните български земи, края на X – XII в. / В. Тъпкопва-Заимова. – София, 1976.
51. Файда О. В. Візантиністика в Київській Духовній Академії в 1819–1919 рр.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук / О. В. Файда. – Львів, 2006.
52. Филипчук О. М. Руси серед «військ народів» у Візантії IX–XI ст.: найманці та союзники: Автореф. дис. ... канд. іст. наук / О.М. Филипчук. – Чернівці, 2010. – 20 с.
53. Форманюк В.І. Формування візантійської системи шлюбно-сімейного права (IV–VI ст.): Автореф. дис. ... канд. юрид. наук / В.І. Форманюк. – Одеса, 2001. – 22 с.
54. Харитонов Є.О. Рецепція римського приватного права (теоретичні та історико-правові аспекти): Автореф. дис. ... докт. юрид. наук / Є.О. Харитонов. – Одеса, 1997. – 50 с.
55. Харитонova Т.Є. Систематизація права у Візантійській імперії у першій половині VI ст. н. е. (систематизація Юстиніана): Автореф. дис. ... канд. юрид. наук / Т.Є. Харитонova. – Одеса, 2003. – 20 с.
56. Храпунов М. І. Адміністрація візантійського Херсона (кінець IV–XI ст.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук / М. І. Храпунов. – Київ, 2009. – 20 с.
57. Циганкова Е. Візантологічна комісія ВУАН / Е. Циганкова // Київська старовина. – 2003. – № 3. – С. 62–72.
58. Циганкова Е. Візантологічна комісія ВУАН / Е. Циганкова // Східний світ. – 1996. – № 2. – С. 123–133.
59. Циганкова Е. Комісія для дослідів з історії Близького Сходу ВУАН (1930–1933) / Е. Циганкова // Київська старовина. – 2002. – № 5.
60. Циганкова Е. Сходознавчі установи в Україні (радянський період) / Е. Циганкова. – К., 2007.

61. Циганкова Е. Сходознавчі установи в Україні за радянських часів. Від створення до знищення / Е. Циганкова // Наукові записки інституту політичних і етносоціальних досліджень. – 2002. – Серія: Політологія і етнологія. – Вип. 17. – С. 240-249.
62. Циганкова Е. Комісія для дослідів з історії Близького Сходу ВУАН (1930–1933) / Е. Циганкова // Східний світ. – 2000. – № 3. – С. 167-182.
63. Чередниченко А. М. Візантологічні студії в Українській Академії наук (1919 – середина 1930-х рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук / А. М. Чередниченко. – Київ, 2009. – 16 с.
64. Черепанин В. М. Еволюція і трансформація іконографічного канону в українському авангарді / В. М. Черепанин // Гуманітарні науки. Науково-практичний журнал. – 2002. – № 1. – С. 127-138.
65. Черепанин В. М. Ікона в контексті авангардного мистецтва: до постановки питання / В. М. Черепанин // Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія». – 2004. – Т. 24. Теорія та історія культури. – С. 76-84.
66. Черепанин В. М. Рецепція ікон: між музеєм і церквою / В. М. Черепанин // Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія». – 2000. – Т. 19. Спеціальний випуск. – Ч. 1. – С. 111-114.
67. Черепанин В. М. Трансформація візантійського іконографічного канону в мистецтві некласичної естетики: Автореф. дис. ... канд. філософ. наук / В. М. Черепанин. – Київ, 2008. – 16 с.
68. Шевченко І. Україна між Сходом і Заходом: Нариси з історії культури до початку XVIII століття / Авторизований пер. з англ. М. Габлевич; під ред. А. Ясинівського / І. Шевченко. – Львів: Інститут Історії Церкви Львівської Богословської Академії, 2001. – 249 с.
69. Щербань Т. О. З історії розвитку візантинізму в Україні / Т. О. Щербань // Східний світ. – 2003. – № 1. – С. 5-17.
70. Ясиновський А. Ю. Візантиністика / А. Ю. Ясиновський // Енциклопедія сучасної України. – Т. 4. В – Бог. – К., 2005. – С. 513-514.
71. Ясиновський А. Досвід Львівської Богословської Академії, Українського Католицького Університету. Налагодження патрологічних і візантиністичних досліджень / А. Ясиновський // Круглий стіл «Проблеми становлення візантиністики та патрології в сучасній Україні». Український центр Візантиністики і Патрології. 23 травня 2003 р. Електронний ресурс: http://chs.org.ua/index2.php?option=com_content&do_pdf=1&id=72 (останній доступ: 5.12.2010).
72. Blöndal S. The Varangians of Byzantium: an Aspect of Byzantine Military History / Transl., revised and rewritten by B. Benedikt / S. Blöndal. – New York, 1978.
73. Blöndal S. Væringjasaga. Saga Norrænna, Rúg Enskra Hersveita / S. Blöndal. – Reykjavík, 1954.
74. Diaconu P. Les Coumans au Bas-Danube aux XI et XII siècles / P. Diaconu. – Bucarest, 1978.
75. Diaconu P. Les Petchénègues au Bas-Danube / P. Diaconu. – Bucarest, 1970.
76. Ellis Davidson H.R. The Viking Road to Byzantium / H.R. Ellis Davidson. – London, 1978.
77. Johnstone P. The Byzantine Tradition in Church Embroidery / P. Johnstone. – London, 1967.
78. Millet G. Broderies religieuses de style byzantin, texte et album, en deux fascicules / G. Millet. – Paris, 1939-1947.
79. Moravcsik G. Byzantinologie, Byzantiologie oder Byzantologie / G. Moravcsik // Jahrbuch der Österreichischen Byzantinischen Gesellschaft. – 1957. – Bd. 6. – S. 1-4.
80. Stephenson P. Byzantium's Balkan Frontier. A political Study of the Northern Balkans, 900-1204 / P. Stephenson. – Cambridge, 2000.